

Česká zemědělská univerzita v Praze

Fakulta agrobiologie, potravinových a přírodních zdrojů

Katedra etologie a zájmových chovů (FAPPZ)

**Česká zemědělská
univerzita v Praze**

**Podmínky chovu a metodika výcviku koní v cirkusovém
prostředí**

Bakalářská práce

Barbora Karásková

Chov koní

Ing. Barbora Hofmanová, Ph.D.

© 2021 ČZU v Praze

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že svou bakalářskou práci "Podmínky chovu a metodika výcviku koní v cirkusovém prostředí" jsem vypracovala samostatně pod vedením vedoucího bakalářské práce a s použitím odborné literatury a dalších informačních zdrojů, které jsou citovány v práci a uvedeny v seznamu literatury na konci práce. Jako autorka uvedené bakalářské práce dále prohlašuji, že jsem v souvislosti s jejím vytvořením neporušil autorská práva třetích osob.

V Praze dne 3.5.2021

Poděkování

Ráda bych touto cestou poděkovala Ing. Kláře Ničové za konzultaci při psaní mé práce a rodině za podporu.

Podmínky chovu a metodika výcviku koní v cirkusovém prostředí

Souhrn

Cirkus, jakožto kočovná forma uměleckého představení, vznikl na základech starořímských tradic. Postupně se však formoval až do dnešní podoby. V mnohých cirkusech bylo vrcholem představení právě vystoupení s koňmi. Jezdecké umění bylo určeno především pro šlechtice a důstojníky, a především oni tvořili v 19. století většinu publika v honosných cirkusových budovách. Se změnou diváků přišly i změny v programech cirkusových vystoupení a přesun z budov pod šapitó ke kočovné formě. Kočovná forma života představuje výzvu na zajištění správných životních podmínek, welfare a managementu cirkusových zvířat. Podmínky pro chov mnohých druhů zvířat v cirkusech nemohou naplňovat jejich biologické potřeby. S novými znalostmi v etologii zvířat přichází výrazná kritika chovu volně žijících zvířat v zajetí a jejich drezúry.

Cílem této bakalářské práce byla literární rešerše vědeckých pramenů a legislativy týkající se podmínek chovu, welfare a výcviku koní v cirkusovém prostředí. Jako náročné se jeví i samotné ustájení koní v cirkusovém prostředí, kde se potýkají často organizátoři se značně omezenými prostory. Další problémy v otázce ustájení souvisejí s používanými konstrukčními materiály. Možným záparem je nedostatečnost venkovních prostor v podobě pastvin, které nemusí mít cirkus k dispozici. Transport je také výrazným faktorem ovlivňující welfare koní. Stres, kterému jsou koně při přepravě vystavováni, nelze nikdy zcela eliminovat, neboť je to pro ně fyzicky i psychicky náročné. K cirkusovému představení neodmyslitelně patří drezurní výcvik koní, který by se měl vycházet ze znalostí moderní a vědecky podložené teorie učení zvířat a také uvědomění si kognitivních schopností koní při práci s nimi.

Klíčová slova: Cirkus, výcvik koní, chov, přeprava, welfare koní, veřejné vystoupení

Horse welfare and training methods in circus environment

Summary

The circus, as a nomadic form of artistic performance, was founded on the foundations of ancient Roman traditions. Gradually, however, it formed into its current form. In many circuses, the highlight of the show was the performance with horses. Equestrian art was intended primarily for nobles and officers, and especially they formed the majority of the audience in the 19th century in the magnificent circus buildings. With the change in the audience also came changes in the programs of circus performances and the move from the buildings under the tent to the nomadic form. The nomadic life form is a challenge to ensure the right living conditions, welfare and management of circus animals. Conditions for the rearing of many species of animals in circuses can not meet their biological and ethological needs. With new knowledge in animal ethology comes a strong critique of captive wildlife breeding and dressage.

The aim of this bachelor's thesis was a literature search of scientific sources and legislation concerning the conditions of breeding, welfare and training of horses in a circus environment. Stables for horses in the circus environment face very limited spaces. Other problems with housing are related to the construction materials used. A possible downside is the lack of outdoor space in the form of pastures, which may not be available to the circus. Transport is also a significant factor influencing horse welfare. The stress which horses are exposed to during transport can never be completely eliminated, as it is physically demanding for them. Correct training of horses for circus performances should be based on modern knowledge and scientifically based theories of Learning theory. To work with a horse, it is necessary to be aware of its cognitive abilities.

Keywords: circus, horse training, breeding, transport, horse welfare, public performance

Obsah

1 Úvod	7
2 Cíl práce	8
3 Literární rešerše	9
3.1 Historie cirkusu	9
3.1.1 Cirkusové počátky	9
3.1.2 Vznik tradičního cirkusu.....	10
3.1.3 Nový cirkus.....	12
3.1.4 Český cirkus.....	13
3.2 Společná historie	13
3.2.1 Domestikace	14
3.2.2 Využití koně ve společnosti.....	15
3.3 Welfare	17
3.4 Legislativa	20
3.4.1 Cirkusová zvířata	20
3.4.2 Právní předpisy dané problematiky	21
3.4.3 Ukončení drezury divokých zvířat v ČR	24
3.5 Management	25
3.5.1 Teorie učení	26
3.5.2 Ustájení.....	30
3.5.3 Přeprava	32
4 Závěr	36
5 Literatura	37

1 Úvod

Cirkus je umělecká tvorba známá po mnoho let, její vznik byl úzce spjat s vývojem jezdeckví a drezury koní. Zprvu právě jezdecká čísla, akrobacie na koních a krasojízda tvořila hlavní osu cirkusových představení. Jednalo se také například o římské vozatajské závody v Cirku Maximu, které předcházely vzniku honosných cirkusových budov, jejichž centrem byla právě kruhová jízdárna pro jezdecká představení. Po mnoho let patřilo jezdecké umění k základní dovednosti šlechty a panovníků a spolu s důstojníky, neboť armáda byla místem odborného posuzování jezdeckví, tvořila šlechta početné publikum rozvíjejících se jezdeckých podívaných. V těchto dobách se představení konala v honosných cirkusových stavbách, které odpovídali sortě návštěvníků. S reformami evropské společnosti začalo jezdeckví v této formě ztrácet popularitu napříč společnostmi, a tak se cirkusová představení přeměnila v kočovné společnosti, které se vydaly s maringotkami na cestu za publikem a v zimě se vracely do svých budov (zimovišť). Pojízděné cirkusy se stávaly lidovou zábavou a postupně do jednotlivých představeních pojmuly i další nové disciplíny (Cihlár 2006).

Součástí cirkusů byly také zvěřince, které nabízely vzácnou možnost prohlédnout si exotická zvířata a jejich drezuru (Cihlár 2006). Již při svém vzniku, na konci 19. století, se cirkusy setkávaly s protichůdnými ohlasy na drezuru exotických zvířat, což vypovídá o formování myšlenky vhodných životních podmínek těchto zvířat (Lavers 2015). Ve skandinávských zemích byly tyto drezury dokonce přímo zakázány (Cihlár 2006). I tyto obavy mohly být důvodem odchýlení publika od tradičního cirkusu a motivací pro vznik nového žánru, tzv. Nový cirkus, který vznikl mezi lety 1970 a 1980 zaznamenal odklon od používání všech zvířecích umělců a zaměřil se pouze na lidské umělce (Lavers 2015).

Přesto jsou zvířata do dnes nedílnou součástí cirkusů v mnohých zemích. Cirkus, jakožto prostředí chovu zvířat podléhá značné kritice ze strany veřejnosti. Aktuálním děním v otázce chovu zvířat v cirkusovém prostředí je především chov zvířat divokých. Česká republika se v roce 2020 přidala mezi země, ve kterých je zakázán chov a drezura volně žijících zvířat a to od 1. ledna 2022. Drezura nebude možná pro nově narozené jedince všech těchto druhů zvířat. Zároveň nebude možné, aby cirkusy divoké druhy zvířat dále rozmnožovaly, ani aby je dovážely ze zahraničí. Právní úprava zákona č. 246/1992 Sb. se zaměřuje na chov jednotlivých druhů zvířat a jejich ochranu proti týrání, nejen tedy na chov zvířat v cirkuse.

Z hlediska evoluce druhu lze vnímat odlišnosti v adaptaci druhů domestikovaných zvířat a zvířat volně žijících na manipulaci člověkem. Proto je role domestikace vhodným ukazatelem k posouzení vhodnosti druhu pro tyto účely a stanovení optimálních životních podmínek v oblasti jeho chovu. Kůň je domestikovaným zvířetem, které je člověkem chováno z mnohých důvodů. Ve všech směrech chovu koní je důležitým ukazatelem welfare, tedy životní pohoda, který se odvíjí od poskytnutých možností (typ ustájení, krmivo, management atd.) v rámci chovu, ale také výcviku, kde lidský faktor hraje značnou roli (Mellor 2016). Dle Hausberger et al. (2009) má výcviková metoda, sportovní disciplína, a právě interakce s trenérem vliv například na abnormální projevy a stereotypní chování, které jsou jedním z ukazatelů welfare. V rámci literární rešerše je kladen důraz právě na jednotlivé welfare ukazatele a podmínky chovu i přepravy koní spjaté s legislativními podklady pro chov koní.

2 Cíl práce

Cílem práce bylo vytvořit literární rešerši dle vědeckých poznatků o podmínkách chovu a výcviku koní v cirkusovém prostředí s důrazem na welfare. Uvést aktuální legislativu spojenou s touto problematikou. Bakalářská práce objasňuje témata transport, management, typ ustájení a výcvik.

3 Literární rešerše

3.1 Historie cirkusu

Tato kapitola je věnována cirkusové historii, a to již od vystoupení cirkusových disciplín, které předcházely vzniku zábavního podniku označovaného jako cirkus. Prostřednictvím svých vystoupení reagoval cirkus na orientaci zájmů společnosti, na její libosti a očekávání. Proto zaznamenáváme během doby četné změny, jejichž cílem bylo oslovit široké publikum. Ovšem důvod pro návštěvu cirkusu zůstával vždy stejný. Tím byla zábava určená širším společenským skupinám (Cihlář 2014).

Cihlář (2014) ve své práci zmiňuje, že: „*Cirkus vždy provokoval své publikum a byl dlouhá staletí atraktivní zábavou, již dodnes v genech zůstala touha vyvolávat intenzivní emoce údivu, strachu, obdivu a pobavení. Vždy balancoval na hraně zábavy a umění, respektovaných dovedností a zavržení.*“ A dnes tomu není jinak.

3.1.1 Cirkusové počátky

Nejrůznější cirkusové dovednosti sloužily lidové zábavě dávno předtím, než byly sloučeny pod cirkusové chapiteau (Cihlář 2006). Jako doklad o jejich dlouholeté existenci uvádí Jordan (2014) vyobrazení mladíků přeskakujících běžícího býka v Knóssu na Krétě 2400 let př. n. l. Slovo cirkus (z řeckého *kirkos*), ve svém původním významu, označovalo elipsovitý prostor obklopený stupňujícím se hledištěm, podobné řeckým hipodromům. Šlo tedy o místní označení stadionů, kde se konaly sportovní podíváné a soutěže v mnoha disciplínách, přesto že byly navrženy speciálně pro závody vozatajů. Mezi konané události patřily závody koní pod sedlem i v spřežení, gladiátorské zápasy a další atletické disciplíny. Představení uváděly kostýmované průvody s akrobaty, s jezdci na trigách a závodící vozataje (Jordan 2014).

Největším antickým cirkem byl Circus Maximus, jehož vystavění se datuje v 5. století před naším letopočtem. Při představení v Circu Maximu se kromě závodů, gladiátorských zápasů a boje člověka proti šelmám předváděli gymnasté na vertikálním laně a provazochodci. Tato zábavná představení sloužila jako doprovodná mezi sportovní podívanou a také našla uplatnění v pozdějším cirkuse. Role těchto prostorů dále vzrostla a vedle sportovních a zábavních událostí sloužily pro vizuální a slovní kontakt mezi císařem a veřejností. Byly dějištěm císařských obřadů, manifestací, centrem obchodu, náboženského a ostatního veřejného dění. Cirkusy patřily k nejoblíbenějším římským zábavním stavbám od počátku sedmého století před naším letopočtem až do šestého století našeho letopočtu (Varinlioglu 1998).

Ačkoliv římský cirkus neodpovídal svému označení v dnešním měřítku, dal vzniku umění, později označovanému jako cirkusové. Antický Řím soustředil talentované cvičené akrobaty, zápasníky, jezdce a vozataje, maskované komedianty rozesmávající publikum, cvičitelé zvířet a podobně, do svých cirků. Čímž jim poskytl zázemí a prostor pro zdokonalení svých nevěšedních dovedností. Za vytríbením představení stála očekávání neustále náročnějšího a dychtivějšího publika.

Řím nezpochybnitelně položil základy cirkusovému umění. Avšak po pádu Římské říše tradice těchto podívaných pomíjí. Umělci se z obdivovaných přesouvají téměř na okraj společnosti. Kejklíři, šaškové, mimové, akrobati, provazochodci a žongléři se přesouvají z města do města a začínají žít kočovným životem. Místem pro jejich představení se stávají veřejná prostranství. Podle velikosti a důležitosti akce to byly travnaté plochy za městem či náměstí nebo prostranství na tržištích. Především tržiště, s velkou koncentrací lidí, se ukázalo výhodným pro výstupy kočovných komediantů. Tak se staly charakteristickým elementem většiny měst. Vystupováním po tržištích, slavnostech a neustálým pohybem položili potulní komedianti základ kočovnému životu spojenému často s bídou a opovržením ze strany většinové „kultivované“ společnosti. Právě kočovní kejklíři přenesli tradiční cirkusové disciplíny až do středověku. Některé dovednosti byly zaktualizovány, zasazeny do nových souvislostí, trendů či módy (Cihlář 2006).

3.1.2 Vznik tradičního cirkusu

V novověku přichází další vývojová éra cirkusového umění. Cirkusové disciplíny se z ulic přesouvají na formálnější místa, což jejich prezentaci společensky povýšilo. Jak píše Cihlář (2014), byl novodobý cirkus po prvních sto let své existence záležitostí povýtce exkluzivní. Byl moderní a dlouho také modní atrakcí, zprvu zejména pro bohatší společenské třídy. Novověký cirkus, nebo též původní, byl později pro odlišení od zrozujícího se cirkusu nového (viz. kapitola Nový cirkus) označen francouzskými teatrology jako tradiční. V anglickém jazyce se zkrývá pod pojmem Modern circus. Zaujímá nejdelší časové období s nejobsáhlejší historií.

Půdorys tradičního cirkusu byl vytvořen už v první polovině 18. století. Základem pro tradiční cirkus se stalo pro svou velkou oblibu jezdecké umění, které vzbuzovalo obdiv široké společnosti. Jednalo se o dovednost, která byla jistým společenským měřítkem, a proto nebyla určena široké veřejnosti. I publikum bylo složeno především z řad šlechticů a příslušníků kavalérie, jejichž členové se rekrutovali z aristokratických vrstev. Jezdci, kteří jsou velkou vahou spojováni s moderním cirkusem, byli nejčastěji kavalíři, jejichž život během válek často závisel na jejich koních. Jezdecké dovednosti nabyli během vojenského výcviku. Proto se původ silného pouta mezi koněm a člověkem odráží v tradičním cirkuse na válečném poli. Též předváděné cviky, které jsou pro koně přirozenými chody, a tedy přicházejí i spontánně při bujnosti a vzrušení koně, vznikali jako bojové taktiky (Painter 2018).

Tyto cviky, které byly součástí armádního výcviku kavalérie, jsou v současné době klasickou drezúrou. Armádní výcvik byl rozdělen na kampaní výcvik a vysokou školu. Kampaní chody jako piaf a pasáž jsou součástí a vrcholem soutěžní drezúry a jejich výcvik byl určen koni pro polní tažení. Oba chody jsou demonstrací vysokého stupně shromáždění s prodlouženou fází vzhonu a zkrácenou prostorností. Nutné je zachovat klusový diagonální nohosled. Piafa vzniká zkrácením posunu a budí dojem, že je kůň na místě. Figury vysoké školy jsou vrcholem akademických jezdeckých škol přístupné pouze elitním jezdcům. Španělská jezdecká škola ve Vídni je nejstarší jezdecká akademie na světě. Byla založena v roce 1572. Spanische Hofreitschule patří mezi světové jezdecké školy a s ní také Le Cadre Noir, francouzská Národní jezdecká škola v Saumuru, Escola Portuguesa de Arte Equestre, portugalská Škola jezdeckého umění v Lisabonu a Real Escuela Andaluza del Arte Ecuestre,

Královská andaluská škola jezdeckého umění v Jerez de la Frontera. Nejobtížnější prvky vysoké školy se označují jako skoky neboli nadzemní cviky. V 17. století existovalo sedm uznávaných skoků, z nichž některé byly neúplné nebo snad pouze cvičné prvky. Dnes se koně učí jen třem základním cvikům. Je to levada, kurbeta a kapriola. Při levadě, která je průpravou pro další skoky, kůň zvedá celý předek těla na silně podsazených zadních nohách, přičemž úhel páteře se zemí dosahuje 45 stupňů. Hlezna jsou snížena na 20 až 25 cm nad zemí, přední nohy jsou také ohnuté. V této poloze musí kůň v klidu krátkou dobu setrvat. Kurbeta následuje po levadě. Z první polohy kůň skočí na zadních končetinách šikmo vzhůru dopředu a zachovává při tom polohu těla se zdviženými a ohnutými předními nohama. Jedná se o několik skoků dopředu s odskokem a doskokem v levadě. Na předchozí cviky navazuje kapriola, kdy kůň vyskočí vzhůru z levady a musí vymrštit obě zadní končetiny dozadu (Půlpánová 2012).

S počátky tradičního cirkusu, založeného především na jezdecké disciplíně, jsou nejčastěji spojována jména Phillip Astley, seržant britské královské akademie, Jacob Bates a také Charles Dibdin. Jednalo se o Angličany, kteří působili ve stejné době, ale přesto je Phillip Astley nejznámějším z otců novodobého cirkusu a označován za zakladatele (Cihlár 2006).

3.1.2.1 Phillip Astley

Phillip Astley sloužil v anglické armádě, kde projevil pozoruhodný talent jako trenér koní a ve válce proti Francii prokázal statečnost, čímž se zasloužil o povýšení na hodnost seržant major nově založeného regimentu Dragounů. Byl též představen britkému králi Jiřímu II. Jako mnozí vojáci, si i Astley v době míru hledal své uplatnění s využitím svých dovedností, které mu poskytl vojenský výcvik. Mimo jiné pracoval jako čeledín, ale především jako lektor jízdy na koni. Se svým bílým válečným ořem jménem Gibraltar nabízel vystupování „trick riding“. Trick riding je akrobacie prováděna na cválajícím koni, která byla součástí bojové taktiky a výcviku kavalérie (Lavers 2015). V dubnu roku 1768 tento talentovaný mladý jezdec založil se svou manželkou Patty jezdeckou školu v Halfpenny Hatch, která je později označována odborníky za první novodobý cirkus. Centrem jezdecké školy byla kruhová jízdárna, kde Astley, syn staffordshirského řezače dřív, předváděl své jezdecké schopnosti (Kwint 2002).

Později přišel s myšlenkou vystupovat s akrobatickou jízdou. Zprvu předváděl jezdecké triky v parcích a na travnatých loukách za městem, později vystavil pro obecnou krytá místa k sezení, avšak vystupoval stále pod širým nebem. Jeho jezdecké podívání měly fascinující úspěch a brzy si získal stálé, široké publikum. Vystupoval oděn ve vlastní uniformě pod přezdívkou „Anglický Husar“. Pro velký úspěch začal nabízet i stálý program, ve kterém doplňuje jezdecké cviky jinými artistickými disciplínami a humornými scénkami, které byly předchůdci pozdějších vystoupení klaunů. Dal tak vzniknout základnímu schématu cirkusového programu.

Jak píše Cihlár (2014), ostatní artistické disciplíny (žongláž, balanční, vzdušná a pozemní akrobacie atd.) byly pouze výplní mezi výstupy královské jezdecké disciplíny, později se však staly rovnocennou a uznávanou součástí cirkusových programů s výrazně dynamičtějšími potenciálem rozvoje než koňská drezura, bez které by ale tak masová obliba tradičního cirkusu pravděpodobně nikdy nevznikla. Astley vymýšlel další neobyčejné kousky a obohacoval jezdecké výstupy vycházející z armádního výcviku o famózní prvky, jako bylo zapojení i jiných druhů zvířat do vystoupení, například opice předvádějící jízdu na koni pod dohledem trenéra na zemi. Fenomenální ohlas umožnil výstavbu velice honosných kamenných cirkusových budov.

V roce 1779 uvádí Astley jezdecké představení ve své budově v Londýně, jenž pojmenoval „*Astley's Amphitheater*“. Ačkoliv Astley v názvu slovo cirkus nepoužil, byl tak jeho podnik populárně označován. Rok na to vybudoval The Royal Grove pro tři tisíce diváků, poté Cirque d'hiver v Paříži a brzy poté byl vlastníkem mnohých dalších po celé Anglii. Zaměstnával několik akrobatů, tanečníků, hudebníků a spoustu dalších umělců cirkusových disciplín.

3.1.2.2 Jacob Bates

Angličan Jacob Bates byl původem z Německa a od roku 1760 se proslavil svým představením, kde předváděl cval koňských čtyřspřeží (Cihlář 2014). Cihlář (2006) uvádí, že nejstarší doklad novodobé cirkusové produkce pochází z Francie, kde byl v Paříži roku 1767 ohlášen Cirque équestre v souvislosti s podívanou, secvičenou právě Angličanem Jacobem Batesem. Jacob Bates jako první použil přímo v názvu svého podniku označení pro tento typ zábavy. V jiných zdrojích je možné najít záznam o vystoupení britského podkoního Batese v Petrohradu z roku 1863. Bates byl světoznámým, zcestovalým showmanem a předváděl jezdecké kaskaderské kousky po celém světě, vystupoval napříč Evropou, ale také v Rusku a v Americe (Painter 2018).

3.1.2.3 Charles Hughes a Charles Dibdin

Konkurentem Phillipa Astleyho, byl jeho bývalý zaměstnanec Charles Hughes. Ten se svým partnerem Charlesem Dibnidem založil v roce 1782 Royal Circus. I v tomto případě se vystoupení soustředila hlavně na jezdecké umění a akademickou jízdu (Cihlář 2014).

3.1.3 Nový cirkus

Tento umělecký žánr vznikl počátkem 70. letech 20. století ve Francii. Charakteristikou pro nový cirkus je spojení jednotlivých druhů umění, jako je tanec, hudba, divadlo či film s cirkusem. Cirkus sám o sobě spojuje mnohé umělecké složky k vytvoření představení. Avšak tady na rozdíl od tradičního cirkusu, nový cirkus vytváří jejich spojením dějovou linii. Čímž dochází k novému spojení divadla a cirkusu.

Nový cirkus (fr. cirque nouveau) je druh tvorby, u nějž zaznamenáváme odklon od používání zvířat. To lze považovat za reakci na narůstající zájem a obavy o zacházení se zvířaty a reakci na zrod myšlenky o jejich právech (Lavers 2015). Zájem o pohodu hospodářských zvířat se začal objevovat od 60. let 20. století. Životní pohoda zvířat se od 80. let rychle rozvíjela jako vědecká disciplína. Koncepty se zdokonalovaly, byly vyvinuty metodiky na hodnocení dobrých životních podmínek zvířat a vznikaly odkazy na další oblasti vědy. Od roku 1986 byly vytvořeny akademické učitelké pozice v předmětu s názvem welfare. Britskou radou pro ochranu hospodářských zvířat byly v roce 1993 vytvořeny a novelizovány podmínky k zajištění životní pohody v podobě pěti domén. Otázka welfare vznikala na vzoru hospodářských zvířat, ale týká se i zvířat domácích, laboratorních a chovaných v zoologických zahradách či cirkusech (Broom 2005).

Ovšem nejedná se o pravidlo, kterým lze rozlišovat cirkus tradiční od cirkusu nového. I v novém cirkuse se zvířata objevují, ale nejedná se o jejich drezuru. Naopak tradiční cirkus je

pěvně spjat s drezurou zvířat a menažeriem. Součástí nového cirkusu zůstává artistika a fyzická zdatnost se stává reprezentující pro tento obor. Vystupující umělce proto nazýváme artisty. Do souboru cirkusového umění řadíme akrobacii, ekvilibristiku (umění balancovat), jako například provazolezectví dále žonglování nebo klaunerie. Vystoupení se přesouvají z kruhové manéže na jeviště (Cihlár 2006)

3.1.4 Český cirkus

Prvním českým cirkusem se stal v polovině 19. století podnik Josefa Beránka. Josef Beránek vystupoval už roku 1819 se svým provazochodeckým uměním za hradbami metropole. V té době stál na Barvířském ostrově, dnes Žofín, podnik francouzské vdovy Dallmayerové, pro kterou Beránek vystupoval. Po svatbě podnik získal a stal se tak prvním českým principálem. Pokračovatelem byl jeho syn Emanuel, který nechal postavit v roce 1850 v Praze na Dobytčím trhu, dnešní Karlovo náměstí, první stálou cirkusovou budovu. Šlo o bíle natřenou dřevěnou jízďárnu. Dříve než otec a syn otevřeli cirkus v Praze putovali se svým podnikem tvořeným dvaceti koňmi a s jejich krasojezdkyněmi i za hranice zemí Koruny české. V roce 1835 vystupovali ve Štětíně v Polsku. Mezi nejznámější a nejrozvětvenější cirkusové rodiny patří Kludští, Berouskovi či Kočkovi. Zakladatelem cirkusového rodu a tradice drezury zvířat byl Antonín Kludský, který měl v roce 1874 čtyři lvy, jaguáry, pantery, hyeny, lamy, opice i dravce. V roce 1901 a 1902 se menažerie využívala pro gymnaziální výuku zoologie. Na začátku roku 1926 se spolurediteli velkocirkusu stali bratři Karel Kludský ml. a Rudolf Kludský. Karel Kludský ml. předváděl drezuru čtyřia dvaceti slonů. Měli sedm set zvířat. Nejznámější z druhé generace Berousků je Ferdinand Berousek. V převzatém rodinném podniku budoval tradici založenou na kvalitní drezuře zvířat, hlavně medvědů. Právě jeho medvědi vystupují ve filmu režiséra Oldřicha Lipského z roku 1972. Šest medvědů s Cibulkou. Jiří Berousek starší získal ocenění za humánní zacházení se zvířaty od amerického prezidenta George Bushe staršího v roce 1989. Menažerie Antonína Kočky byla největším českým zvěřincem v roce 1905. Proslulá drezura leopardů syna Jaroslava, kdy jeden leopard chodil po obruči. Pod názvem „anatomické muzeum“ měli v druhém šapitó panoptikum. Velký úspěch vždycky znamenala koňská čísla, jak volná drezura, tak komika Dua Doubek. MVDr. Pavel Doubek po ukončení studia nastoupil k státnímu podniku Československé cirkusy a stal se jedním z nejlepších drezérů koní (Jordan 2014).

3.2 Společná historie

Člověk sdílí svět s rozmanitou škálou živočišných druhů, kterým se vždy snažil porozumět. Je zřejmé, že se některá zvířata v jistém ohledu lidem podobají a přirozeně jsou jim připisované pocity, motivy a myšlenky vycházejících z přirovnání k člověku. Přisuzování lidských charakteristik, záměrů, motivací nebo emocí zvířatům či neživým předmětům je označováno jako antropomorfismus. Akt přisuzování lidských emocí nelidským živočichům může vést k mylným představám a nesprávného odůvodnění chování zvířat (Gallant 1981). Právě i takové odmítání antropomorfismu přispělo k vzniku disciplíny zvané etologie. Zakladatelé tohoto oboru, Nikolaas Tinbergen a Konrad Lorenz, definovali etologii jako objektivní vědu o chování. Etologové studují spontánní, druhově typické chování řady živočišných druhů v jejich přirozeném stanovišti nebo jemu blízké simulakry (Wynne 2007).

Lidé a koně spolu sdílejí dlouholetou a velmi pestrou historii, ve které se role koně mnohokrát významně změnila. Jako ve většině případů byl zdroj potravy první motivací pro domestikaci. Později si však lidé začali více všímat i jiných vlastností koní, které by pro ně mohly být užitečné. Tak se koňská síla a rychlost uplatnila a kůň se stal významným pro transport. I toto využití postupem času a změnou vyspělosti lidské společnosti ztratilo svůj primární význam. Čímž se dostáváme do dnešní doby, kdy je kůň považován za společenské zvíře a zaujímá roly společníka pro sportovní a volnočasové aktivity. Na rozdíl od mnoha jiných domestikovaných kopytníků, kteří jsou povětšinou chováni pro produkci masa, mléka nebo pro získávání vlny zaujímají koně širší využitelnost. Mezi domestikovanými zvířaty jsou koně velmi vysoko, možná na druhém místě za psy, pokud jde o kvalitu interakcí s jejich chovateli. Komunikční signály mezi lidmi a jejich koňmi mohou dosáhnout takového stupně jemnosti, které mohou uniknout pozornosti outsidera, laika. Zdárným příkladem je oslavovaný Kluge Hans, německý kůň, kterému byly na počátku dvacátého století připisovány matematické znalosti. V roce 1907 německý psycholog Oskar Pfungst publikoval výsledky výzkumu, v němž vysvětlil Hansovi schopnosti. Ty spočívali ve vnímání neverbálních signálů jeho majitele, které byly ostatními nezaznamenány (Bouissac 2012).

3.2.1 Domestikace

Čeď koňovitých se objevila přibližně před 55 miliony lety v Severní Americe, kde se dále diverzifikovala podle potravní strategie na okusovače, potravní oportunisty a spásače. V současné době je tato čeď představována pouze jedním rodem, a to je rod *Equus*. Změna krajiny během let zapříčinila vznik podrodů rodu *Equus*. A to je podrod praví osli v oblasti jihoafrické pevniny, poloosli na území přední a střední Asie, zebry v jihoafrické části a praví koně v Evropě a Asii (Levine 2005).

Domestikací se rozumí proces, který vede k ohození, a tedy umožňuje se zvířetem manipulovat, a především k člověkem řízené a kontrolované reprodukci. Tento proces probíhá ve třech fázích. Zprvu se jedná o držení divokých zvířat v zajetí, později dochází k jejich řízené reprodukci. Cílem umělé selekce je vyšlechtit a stabilizovat požadované znaky jedinců vybraných k plemenitbě. Důsledkem takové reprodukce a završení procesu domestikace je výrazná změna vlastností chovaných zvířat. Označení domestikované nese zvíře, jenž je člověkem dlouhodobě chováno a k jeho potřebě přetvářeno a šlechtěno. Domestikace koní způsobila revoluci ve válčení a zrychlila cestování, obchod a geografickou expanzi jazyků. Domestikace koně zásadně ovlivnila historické dění (Levine 2005).

Domestikace je složitý proces probíhající na dvou úrovních. Jednou úrovní je genetická selekce po mnoho generací, jinou úrovní je stupeň domestikace vztažen na jedince, na kterého působí prostředí a jeho chování je během života ovlivněno zkušenostmi. Jednou z důležitějších změn chování doprovázejících proces domestikace je snížení reakce na změny v prostředí zvířete (Price 1984).

Ze všeho nejdříve byli divocí koně loveni pro maso. Zbůsob lovu spočíval ve štvání koní a jejich nahánění ze srázů, což nemuselo být vždy proveditelné. To později vedlo k odchycení a držení koní v ohradách. O čemž informuje Outram et al. (2009) ve svém výzkumu botajské kultury. Ve struktuře osídlení se rozlišily ohradní oblasti. Z nálezů vyplývá, že se kromě masa se užívalo i kobyli mléko či koňská kůže.

K domestikaci koní došlo podle nejaktuálnějších výzkumu přibližně před 5 500 lety, tedy okolo 3 500 let před naším letopočtem (Outram et al. 2009). To je několik tisíc let po psech, ovčích a kozách. Přesto kůň představuje domácí zvíře, které po své domestikaci ovlivnilo historii lidstva výraznou mírou. Současně s živočišnými produkty, jako mnoho ostatních domestikovaných druhů, poskytl i svou sílu a rychlost pro přepravu lidí. Čímž se podstatně změnil transport a rozsah lidí. Rozšířil se prodej zboží a s tím spojené cestování napomohlo k šíření kultur, ale také nemocí. Přesto, že je úzce spojen s lidmi, zůstává vývoj domácího koně v mnoha aspektech kontroverzní. Nedávné pokroky ve srovnávací genomice a paleogenomice pomohly rozšířit chápání genetického základu domácích koní (Librado et al. 2016). S otázkou o domestikaci koní byla v posledních letech spojována dvě archeologická naleziště a to Dereivka, místo na Ukrajině v blízkosti toku řeky Dněpr a Botai v severní části Kazachstánu (Levine 2005). Významné důkazy o rané domestikaci koní byly nalezeny na archeologickém nalezišti v Botai, eneolitická sídliště v nynějším Kazachstánu. Alan Outram, profesor archeologických věd, v posledních dvou desetiletích se svými kolegy studoval botajskou kulturu a přinesl důkazy právě o jejich domestikaci na tomto území a v uvedeném období. V struktuře osídlení bylo možné rozlišit ohrady, kde koně chovali. V okolí míst byly nalezeny kompletní kostry koní, což by naznačovalo, že v těchto místech byli koně poraženi. Jako důkazy o fázi domestikace v této lokalitě byly provedeny analýzy organických reziduí na keramice. Výsledky odhalily zpracování kobyliho mléka jako jeden ze zdrojů potravy tehdejší kultury. Organická rezidua na keramice určují dávnou přítomnost nápoje zvaný kumys. Kumys je středoasijský alkoholický nápoj z fermentovaného kobyliho mléka. Získávání mléka dojením vypovídá o fázi domestikace v dané lokalitě.

Dle Outrama et al. (2009) byli tito koně také ježděni, jelikož premolary nesou stopy poškození, které bylo s vysokou pravděpodobností způsobeno udidlem v hubě koní. Udidlo muselo být zhotoveno z tvrdého materiálu, například kovu. Ovšem interpretace této záležitosti bývá sporná. Dále uvádí kosterní odlišnosti v nalezených ostatcích Botajských koní. Metrická analýza metakarpů těchto koní ukazuje na podobnost spíše domácích koní doby bronzové nežli na podobnost s paleolitickými divokými koňmi ze stejné oblasti. Genetické testy odhalily, že ačkoliv tito koně byli domestikováni, nejedná se o předky dnešních moderních koní, ale spíše o předky dnešních koní Převalského (Gaunitz et al. 2018).

Levine (2005) vysvětluje, že nálezy udidel a s tím spojené datování domestikace koní je daleko obtížnější. Neboť bylo možné, že dříve se používaly spíše organické materiály, jako je kůže a dřevo, k této funkci a ty se velmi zřídka dochovávají k archeologickým záznamům. V nepříznivých půdních podmínkách je i kost nakonec zničena. Kromě toho nejenže je možné jezdit na koni bez použití sedla nebo uzdy, tak je pravděpodobné, že se i v raných fázích domestikace na koních jezdilo právě tímto způsobem (Levine 2005).

3.2.2 Využití koně ve společnosti

Je zřejmé, že primárním důvodem k využívání zvířat člověkem bylo plnění nutričních potřeb (Reitz and Wing 2008). O prehistorických interakcích člověka s faunou nás informují zoomorfí tvorba jako skalní malby, jenž zobrazují divoká zvířata jako jeleny, bizony či koně lovené lidskými postavami (Alves 2012). Nejstarší jeskynní malby jsou dle Clottes (2003) 35 000 let staré a zobrazující interkaci člověka se zvířaty. Jak uvádí Hurn (2012) jsou zvířata

nakreslena velmi podrobně a pečlivěji nežli lidské postavy lovců. To připisuje účtě, s kterou člověk, jakožto lovec pohlížel na zvířata, na jejichž životech a smrti záviselo právě jeho vlastní přežití. Vztahy mezi koněm a člověkem v tomto období stojí na bázi lovce a kořisti.

Rozmanitější vztah lidí a zvířat přichází v starověku, vyjádřený různými způsoby s vlivy kultury a prostředí. Jeden druh lze vnímat odlišným způsobem, s jinými účely užití v různých společnostech v závislosti na kultuře. Z pohledu zvířat platí obecně, že s lidskými komunitami interagují kvůli jejich užitečnosti nebo rizikům, které představují. Na základě vztahů mezi člověkem a zvířetem vznikaly příběhy, mýty, které se vyprávěním předávaly z generace na generaci a ovlivňovaly, jak lidé pohlíželi na zvířata (Alves 2012). Zájem o koně se jednoznačně projevil v zoomorfni tvorbě a také v souvislosti s pohřebními rituály. V eneolitu a rané době bronzové se objevují koňské kosti v lidských hrobech. Zahrnutí koní do pohřebního rituálu svědčí o jejich symbolickém významu, ale nelze to brát jako důkaz domestikace (Mallory 1981).

Několik druhů zvířat bylo používáno k záprahu s využitím jejich tažné síly a také pro přepravu. V polovině druhého tisíciletí před naším letopočtem byli koně široce využíváni k tahu například na Blízkém východě, v Řecku a v euroasijské stepi. První důkazy o tažných pluzích pochází kolem roku 3 000 př. n. l., ale je pravděpodobné, že se obdobné nástroje používaly již před tímto datem. Sumerské piktogramy, které pocházejí z konce čtvrtého tisíciletí a zaznamenávají využití dobytčí tažné síly (Piggott 1992). Jak uvádí Levine (2005) je nepravděpodobné, že by divocí koně byli chyceni do zajetí bez využití jízdy na ochočených jedincích. Proto se zdá téměř jisté, že co se koní týče, jízda předcházela tahu. Existují dřívější vyobrazení člověka jedoucího na koňovitých, ale jak vysvětluje Piggott (1992) kvůli obtížnosti rozlišení koně od oslů z tvorby nelze určit ranější důkazy o samotné jízdě na koni.

Smil (2000) uvádí několik faktorů, proč je koňská tažná síla efektivnější, ale i přesto trvalo koním několik století, než voly nahradili. Na rozdíl od skotu je jejich tělesná hmotnost rozložena na přední část v poměru 3:2 k zadní části těla, což je výhodou při setrvačném pohybu v tahu. Statický aparát jim umožňuje fixaci česky a tím bezúnavné stání bez zapojení svalů, a tedy bez dalších metabolických nákladů. Kůň je vytrvalejší, dožívá se zpravidla déle a dorůstá větších rozměrů. V Evropě koncem prvního tisíciletí přichází revoluční prvky, které ovlivnily efektivitu záprahu. Chomout a polstrovaný límec poskytl žádoucí tažný úhel při rozvinutí silných prsních a ramenních svalů bez omezení dýchání. Železné podkovy chránily kopyto před nadměrným opotřebením a zlepšily trakci. Rozporka připevněná k pobočnicím rovnoměrně rozkládá napětí tahu.

Jak vysvětluje Smil (2000), koně byli pro tah využíváni hojněji až s nárůstem jejich tělesné váhy, což se pojí s chovem těžkých válečných koní schopných nést obrněné rytíře.

Koně s takovým pracovním výkonem měli náročnější nutriční požadavky. Ve své stravě vyžadovali koncentráty jako obilniny či luštěninová zrna, nejen krmiva krmená skotem. Aby bylo možné poskytnout dostatek těchto plodin pro lidi i hospodářská zvířata bylo nutné zintenzivnit zemědělskou výrobu. I přes zvýšenou spotřebu krmiva byla jejich energetická výhoda nesporná. Kůň, který denně zkonzumoval 4 kg ovsa, spotřeboval přibližně stejné množství obilí jako šest lidí, ale jeho síla mohla nahradit nejméně deset silných mužů (Smil 2000).

Koně byli také nezbytní v počátečních fázích industrializace, při výstavbě silnic a kanalizací, při těžbě, zpracování potravin a v mnoha výrobnách, než byli nahrazeni parními

motory. Ovšem případná náhrada nejen v zemědělství byla nevyhnutelná, dokonce i malé spalovací motory namontované na prvních traktorech mohly nahradit nejméně deset koní a především, narozdíl od koní, nevyžadovaly žádnou půdu pro pěstování krmiva.

S ústupem využití koně v zemědělství a v přepravě se uplatňuje jízda jakožto sportovní disciplína. Na utváření sportovního jezdeckví se značnou mírou podepsali parforsní hony. Z této tradice vznikali jak předepsané úbory pro jezdce, tak i předchůdci pravidel disciplín. Příkladem transformace parforsních honů v současné sportovní dění je steeplechase cross-country, a tedy dostih přes přírodní překážky. Takové překážky byly často součástí honů a zakončení honu bylo na způsob rychlostního závodu. V dnešní době existuje několik sportovních disciplín, kterým se jezdec s koněm může věnovat. Disciplíny jsou otevřené, jak profesionálním sportovcům, tak sportovcům amatérským. Mechanika pohybu koně je využívána se svým pozitivním účinkem také v hiporehabilitacích, kdy se léčivou stává i pouhá přítomnost koně.

Hiporehabilitace je jedna ze zooterapií, což je terapie za asistence zvířat. Jde tedy o metodu rehabilitace za asistence koně jako koterapeuta s využitím pohybu koňského hřbetu nebo prostředí, které vytváří přítomnost koně. Bylo prokázáno, že zvířata působí jako koterapeuti v několika studiích prováděných v institucích, jako jsou školy, nemocnice a pečovatelské domy. Výzkum ukázal, že dotyková terapie se zvířetem může snížit srdeční frekvenci, je vhodná pro pacienty, kteří utrpěli mrtvicí. Práce s koňmi a také jízda na koni může být přínosná a zlepšit tělesné, kognitivní i emoční schopnosti. Při práci s koněm se procvičuje hrubá i jemná motorika (Costa-Neto 2005).

Hiporehabilitace je terapií, při které se používají koně k rehabilitaci nebo reedukaci jedinců s fyzickým či mentálním handicapem, jako jsou například pacienti s Downovým syndromem, autismem nebo pacienti s hemiplegií (Costa-Neto2005). Interakce se zvířetem pomáhá posilovat charakter mladých, zatímco poskytuje činnost, která je jak sportem, tak zábavou (Francis 1996).

Dobu, kdy se kůň zapojil do léčebných procesů těžko konkrétně stanovit. Avšak uvádí se, že již Hippokratés, žijící v 5. st. př. n. l., si uvědomoval léčebné působení jízdy na koni. Kdy dochází k přenosu impulzů z pohybu koně na člověka, které stimulují jeho aparát. Na rehabilitaci je pohlíženo jako na léčebný, výchovný a výukový proces, jenž pacienta rehabilituje v oblastech motoriky, psychiky i sociálních dovedností v rámci terapie, výuky nebo sportu. Hiporehabilitace zaštiťuje několik oborů, a to hiporehabilitaci ve fyzioterapii a ergoterapii, hiporehabilitaci v pedagogice a sociální praxi, hipoterapii v psychiatrii a psychologii a také sportovní disciplínu parajezdeckví.

3.3 Welfare

Welfare neboli pohoda zvířat představuje stav, ve kterém se organismus zvířete snaží vyrovnat s prostředím, ve kterém žije (Broom 1986). Welfare je možné definovat jako stav naplnění všech materiálních (fyziologických) a nemateriálních (mentálních, psychických) podmínek, které jsou předpokladem zdraví organismu, kdy je zvíře v souladu se svým životním prostředím. Péče o zvířata by měla směřovat k respektování potřeb chovaných zvířat, a to jak fyziologických, tak i behaviorálních (Duncan 2005). Ukazatelem životní pohody každého zvířete je mentální pohoda a fyzická zdatnost. Zajištění welfare se týká jak hospodářských chovů, tak i v oblasti zájmových chovů, v prostředí cirkusovém, v zoologických zahradách

a dalších chovatelských podnicích. Státní veterinární správa v rámci dozoru péče o pohodu zvířat vychází především ze zákona č. 166/1999 Sb., o veterinární péči a o změně některých souvisejících zákonů, ve znění pozdějších předpisů (veterinární zákon) a dále zákona č. 246/1992 Sb., na ochranu zvířat proti týrání, ve znění pozdějších předpisů. Tyto právní předpisy stanovují požadavky, jak zvířata správně chovat, starat se o ně a také uvádějí zakázané postupy chovu a manipulace se zvířaty. Zvířata sama vnímají pohodu jinak než lidé. Znalosti a zkušenosti je možno získat pouze při pravidelném každodenním kontaktu se zvířaty (Dušek et al. 2011). Jako cirkusová zvířata jsou využíváni zástupci hospodářských druhů, zvířata zájmového chovu i volně žijící zvířata. Důležitým aspektem pro hodnocení welfare zvířat chovaných v cirkusovém prostředí je jejich vztah k člověku, a to jakým způsobem reaguje na přítomnost člověka. Jde tedy o otázku domestikace těchto zvířat. Přesto, že jsou všechna cirkusová zvířata cvičena, používána k veřejným vystoupením, chována nebo rozmnožována nejedná se v každém případě o zvířata domestikovaná.

To, že náročnost práce se zvířetem je přímo úměrná k domestikaci, lze demonstrovat na studii, která ukazuje na vysoký výskyt útoku tygrů v zajetí na lidi. Drtivá většina těchto útoků se odehrávala v cirkusech a zábavních parcích. Útoky zdůrazňují, že i vycvičení tygři držení po několik generací v zajetí si zachovávají stejné instinkty k útoku jako jejich divoce žijící zástupci. Sklon k útoku a zabíjení lze interpretovat jako měřítko krotkosti a tento sklon nezmizel u tygra drženého v zajetí (Nyhus et al. 2003). Neexistuje žádný vědecký důkaz, který by naznačoval, že divoká zvířata se stávají domestikovanými pouhým životem v zajetí (Harris et al. 2006).

V roce 1993 byly Britskou radou pro ochranu hospodářských zvířat (Farm Animal Welfare Council) stanoveny požadavky k dosažení životní pohody zvířat v chovech. Hlavní zásady, jak zajistit zvířatům život v podmínkách welfare, byly formulovány následujícími koncepcemi, označovanými jako zákon pěti svobod. Naplňování těchto koncepcí zvyšuje zvířatům možnost chovat se přirozeně, tak aby docházelo k uspokojování jejich fyziologických a psychických potřeb.

- svoboda od hladu, žízně a podvýživy
- svoboda od nepohodlí
- svoboda od bolesti, zranění a nemocí
- svoboda projevit přirozené chování
- svoboda od stresu, strachu a úzkosti

Dobré životní podmínky zvířat byly tradičně definovány pěti svobodami. Každá ze svobod má odpovídající ustanovení, které představuje praktické rady, jak lze svobody dosáhnout. Svoboda od hladu, žízně a podvýživy je ustanovena poskytnutím přístupu k čerstvé vodě a stravě pro udržení zdraví a vitality. Svoboda od nepohodlí je splněna poskytnutím vhodného prostředí přístřešku a místa k odpočinku. Svoboda od bolesti, zranění a nemocí je dána prevencí nebo rychlou diagnostikou a léčbou. Poskytnutím dostatečného prostoru, vhodného vybavení a společnost vlastního druhu vyjadřuje svobodu projevit přirozené chování. Svoboda od strachu a úzkosti je zajištěním podmínek a léčby, které nezpůsobují utrpení.

Toto pojetí označil Mellor (2016) nevyhovujícím současnému vědeckému poznání dobrých životních podmínek zvířat. Přes velký vliv pěti svobod na utváření welfare za poslední dvě desetiletí mohou být zavádějící a biologicky nepřesné. Například žízeň a hlad je ve skutečnosti vyžadována k vyvolání pití vody a konzumaci jídla. Proto je nelze nikdy vyloučit, ale vhodným způsobem snížit na přijatelně nízkou úroveň vyvolávající požadované chování a vyhnout se jejich extrémům. Primárním cílem pěti svobod bylo minimalizovat negativní zkušenosti, který je nyní třeba rozšířit také na podporu pozitivních zkušeností a stavů. Poskytování pozitivních zkušeností by mělo být začleněno do modelu welfare zvířat. Jehož celkovým cílem je poskytnout zvířatům příležitosti prospívat, nejen přežívat (Mellor 2016).

Hodnocení welfare je velmi emotivní záležitostí. Je ovšem nutné měřit jej objektivně. Subjektivní emoce lze odhadnout na základě objektivních ukazatelů. Animal Welfare Indicators (AWIN) měl za cíl validaci indikátorů welfare použitelných v chovatelské praxi. Vytvořením praktických protokolů k hodnocení životních podmínek lze zlepšit welfare. AWIN sestavil takové protokoly pro jednotlivé druhy malých přežvýkavců, koňovitých a krůt. Protokoly jsou založené na konceptu Welfare Quality®. AWIN welfare assessment protocol for horses je dvouúrovňový přístup soustřeďující se na ukazatele založené na zvířatech. První úroveň poskytuje rychlý přehled a hodnotí se pouze pohledem z dálky. Pokud jsou aspekty zjištěny odchylky přechází se k posouzení dle druhé úrovně. Takové hodnocení je provedeno podrobněji a je časově náročnější. Hodnotitel se koně dotýká a interaguje s ním. Při hodnocení spolehlivosti dvoustupňového přístupu je hlavní otázkou, zdali první úroveň hodnocení, fáze pohledu, skutečně adekvátně odráží blahobyt koně (Czycholl et al. 2018).

Posouzení bolesti je rozhodující pro stanovení welfare koní. Fáze adspekce zahrnuje vyhodnocení známek bolesti aplikací škály grimas koně (Scale Horse Grimace, HGS). Na základě změn výrazu a mimiky koní byla vyvinuta standardizovaná stupnice bolesti. HGS obsahuje šest pozorovaných jevů (facial action units, FAU), jimiž jsou: strnulé držení uší, stisk čelisti (orbital tightening), tenze okolo očí, napětí žvýkacích svalů, sevření tlamy a roztažení nozder. Pro každý ze znaků je stanoveno skóre pomocí tříbodové stupnice. Skóre 0 v případě, kdy jev není přítomen. Skóre 1 pokud je mírně přítomen. Skóre 2, když je zjevně přítomen. Po sečtení jednotlivých skóre pro každý ze šesti výrazů je stanoveno skóre HGS. Maximální možné skóre je tedy 12, tj. obdržení skóre 2 za každý jev (Dalla Costa et al. 2014).

Dále je adspekci pozorováno stereotypní chování, hodnoceno na dvoubodové stupnici jako přítomné nebo nepřítomné. Poté hodnotitel přistupuje ke koni a posuzuje, zda jsou přítomny negativní znaky přístupu k člověku, jako vyhýbání se kontaktu nebo kůň nejeví zájem nebo má jeho chování pozitivní znaky, tedy jeví zájem o kontakt. Ovšem stále jde o hodnocení ze vzdálenosti a mimo box. Ve vzdálenosti dvou až tří metrů je hodnocena tělesná kondice. Stanovuje se množství tuku a svalové hmoty na pětibodové stupnici, přičemž skóre 1 je příliš slabé a skóre 5 je obézní. Dále jakékoliv abnormality ve stavu srsti, dýchání, otoky kloubů, zanedbání péče o kopyta či oční, nosní nebo genitální výtoky. Tyto znaky jsou hodnoceny na dvoubodové stupnici, a to buď absencí nebo přítomností (Czycholl et al. 2018).

Na druhé úrovni protokolu se také hodnotí stereotypy a chování. Dojmy pozorovatele jsou zaznamenány seznamem přídavných jmen jako agresivní, znepokojený, mrzutý, apatický, vyrovnaný, zvědavý, přátelský, vyděšený, šťastný, vyhledávající kontakt, uvolněný, dotěrný a neklidný. Dále se hodnotitel koně dotýká a pozusuje jeho chování. Provádí se kontrola kulhání mimo box a detailnější inspekci kůže, kopyt, kloubů a kondice s možností doteku koně. V boxe

probíhá zkouška strachu pomocí zelené plastové láhve naplněné kamínky, která se v boxe zavěsí. Je dán dobou potřebnou k tomu, aby se kůň k láhvi přiblížil (Czycholl et al. 2018).

3.4 Legislativa

Legislativní úprava pro chov zvířat v cirkusovém prostředí má své prameny v mnoha právních předpisech. Vrcholným orgánem ochrany zvířat v ČR je Ministerstvo zemědělství, které řídí výkon státní správy. Ministerstvo předkládá návrhy na nezbytná opatření, projednává, koordinuje a kontroluje plnění ochrany zvířat hospodářských, pokusných, zvířat v zájmových chovech, zvířat v zoologických zahradách a volně žijících. Při vykonávání své činnosti spolupracuje s ostatními úředními orgány státní správy, Akademií věd České republiky a s dalšími instituty a osobami zabývajícími se ochranou nebo chovem zvířat. Ministr zemědělství má pro tuto činnost odborný poradní orgán na úseku ochrany zvířat, a to Ústřední komisi pro ochranu zvířat (ÚKOZ), který vydává doporučení v otázce ochrany zvířat. Ústřední komise se člení na výbor pro ochranu hospodářských zvířat, výbor pro ochranu zvířat v zájmových chovech, výbor pro ochranu volně žijících zvířat a výbor pro ochranu pokusných zvířat. Orgánům Státní veterinární správy bylo zákonem na ochranu zvířat proti týrání uloženo provádění dozoru nad dodržováním povinností vyplývajících z uvedeného zákona a předpisů s touto problematikou souvisejících. Krajské veterinární správy a na území hlavního města Prahy Městská veterinární správa na úseku ochrany zvířat vykonávají dozor nad dodržováním povinností chovatelů, udělují, mění nebo odjímají povolení k chovu. Je taktéž povinná alespoň jednou za rok provádět dozor nad dodržováním podmínek chovu, kterému povolení vydala a uchovávat záznamy o provedené kontrole po dobu pěti let. Krajská veterinární správa přijímá oznámení a pokud zjistí závažné nebo opětovné porušení povinností osoby, která chová zvířata pro cirkusová vystoupení podá návrh příslušnému živnostenskému úřadu, aby živnostenské oprávnění zrušil nebo provozování živnosti pozastavil. Podávají podněty obecním úřadům obcí s rozšířenou působností k projednávání přestupků vyplývajících z porušení povinností uložených chovatelům a ostatním fyzickým nebo právnickým osobám na úseku ochrany zvířat. Ústřední veterinární správa Státní veterinární správy na úseku ochrany zvířat zpracovává a realizuje program ochrany zvířat ve spolupráci s orgány ochrany zvířat Rady Evropy, Evropské unie a třetích zemí. Obecní úřady obcí s rozšířenou působností plní úkoly v ochraně zvířat stanovené zákonem není příslušný jiný orgán ochrany zvířat. Obecní úřad obce s rozšířenou působností je povinen projednat všechny podněty podané příslušnou Krajskou veterinární správou, či naopak informovat Krajskou veterinární správu o řízení přestupku a rozhodnutí ve věci, pokud nebylo správné řízení zahájeno na základě podnětu příslušné Krajské veterinární správy. Odborné vyjádření Krajské veterinární správy se nevyžaduje v řízení o přestupku spočívající v porušení povinností pořadatele podle § 8 odst. 3, o povinnostech pořadatele při konání veřejného vystoupení se zvířaty a obecní úřad obce s rozšířenou působností rozhodne o opatření. Na úseku ochrany zvířat vykonávají též ve vymezeném rozsahu působnost obce.

3.4.1 Cirkusová zvířata

S chovem zvířat v cirkusovém v prostředí se nabízí otázka jejich způsobilosti k podmínkám, které jim mohou být v cirkuse poskytnuty. Podmínky by se měli vždy odvíjet od

konkrétního druhu a jeho biologie a také stupně domestikace. V cirkusovém prostředí je klíčová vazba zvířete a člověka. Tato zvířata musí být na lidskou přítomnost navyknutá, a to nejen v případě konkrétního jedince ale i z hlediska evoluce a adaptace druhu. Pro tyto odlišné potřeby se zvířata rozdělují do kategorií. Ovšem přes jakoukoliv kategorizaci jsou všechna tato zvířata v lidské péči a jsou přímo závislá na bezprostřední péči člověka. Lze uvažovat o způsobilosti cirkusových zvířat k podmínkám života v cirkusovém prostředí.

Kategorizace zvířat ve vyhlášce č. 346/2006 Sb., o stanovení bližších podmínek chovu a drezúry zvířat, vychází ze specifických potřeb zvířat odlišné taxonomie. Jedná se o zvířata skupiny volně žijících zvířat dle zákona č. 246/1992 Sb., na ochranu zvířat proti týrání. Vyhláška navazuje na paragraf tohoto zákona o zakázaných činnostech s volně žijícími zvířaty a stanovuje bližší podmínky pro chov a drezúru zvířat. Tato zvířata jsou následovně členěna v přílohách vyhlášky. Zde jsou většinou rozdělena na základě čeledí. Samostatné skupiny tvoří kočkovité šelmy, medvědi, sloni, volně žijící koňovití, lamy a velbloudi, turovití a delfinovití.

V případě zákona č. 246/1992 Sb., na ochranu zvířat proti týrání se zvířata dělí do čtyř skupin. Skupinami jsou hospodářská zvířata, volně žijící zvířata, zvířata zájmového chovu a zvířata pokusná. Ve spojitosti s cirkusem se nelze zabývat pokusnými zvířaty, neboť jsou výhradně používána pro pokusné nebo jiné vědecké účely. Usmrcení zvířete pouze pro využití jeho orgánů nebo tkání se za pokus nepovažuje. Hospodářská zvířata jsou definována jako zvířata chovaná pro produkci živočišných produktů, popřípadě pro další hospodářské a podnikatelské účely. I ve spojitosti s hospodářskými zvířaty se v tomto zákoně uvádí podmínky pro veřejné vystoupení. Další skupinou jsou zvířata zájmového chovu. Ta jsou definována jako zvířata, u kterých není hospodářský efekt hlavním účelem chovu. Chov slouží především zájmové činnosti člověka. Volně žijící zvířata jsou pro veřejná vystoupení velice atraktivní, ale tato vystoupení podléhají výrazné kritice. Aktuální jsou změny týkající se právě chovu a drezúry této skupiny zvířat. Volně žijícími zvířaty jsou označovány druhy, jejichž populace se v přírodě rozmnožuje samovolně (Endlicher 2017).

3.4.2 Právní předpisy dané problematiky

Právní úpravou chovu zvířat v cirkusech je řada právních předpisů na úseku ochrany zvířat proti týrání, jejichž účelem je ochrana všech zvířat za různých podmínek a všech činností, které s nimi provádí člověk v souvislosti s jejich chovem. Jedná se o právní předpisy jak národní, tak i nadnárodní, tedy evropské a také mezinárodní smlouvy. Právní ochrana zvířat při chovu má opodstatnění jak z morálních neboli chovatelsko-etických aspektů, tak i z ekonomického hlediska. Neboť zdravotní stav po fyzické stránce, ale stejnou vahou i po stránce psychické má významný vliv na požadovaný výkon zvířete. Právními předpisy upravující ochranu a welfare zvířat jsou stanoveny povinné podmínky pro zabezpečení pohody zvířat. Ovšem nejedná se o konečný výčet podmínek pro zabezpečení pohody zvířat na požadované úrovni, ale o stanovení podmínek zamezující týrání, utrpení a strádání zvířat v nejvýraznější formě. Soubor právních předpisů upravující ochranu zvířat se obvykle rozděluje do dvou základních skupin, a to na přímou ochranu zvířat a nepřímou ochranu zvířat. Přímá ochrana zvířat zahrnuje právní předpisy, které definují, zakazují a postihují vlastní týrání zvířat. Do skupiny nepřímé ochrany zvířat patří právní předpisy, které poskytují zvířatům ochranu tím, že stanoví podmínky zacházení se zvířaty, podmínky ochrany jejich zdraví,

výživy, léčiv, stanovují způsob a podmínky chovu a plemenitby zvířat. Dále také zahrnují ochranu životního prostředí, přírody a krajiny, myslivost, rybářství a ostatní předpisy, které by se jen okrajově dotýkaly ochrany zvířat.

Cirkus, jakožto podnik zabývající se chovem, výcvikem a veřejným vystupováním se zvířaty je ovlivněn mnoha legislativními úpravami dotýkajících se zvířat. Pro potřebu důslednější ochrany cirkusových zvířat vydalo Ministerstvo zemědělství vyhlášku 346/2006 Sb., o stanovení bližších podmínek chovu a drezúry zvířat. Stanovení o podmínkách chovu drezírovaných zvířat zahrnuje povinnosti chovatele, parametry vnitřích i venkovních prostor pro zvířata, mobilních zařízení a manéže. Ve svých přílohách dále stanovuje zvláštní podmínky chovu kočkovitých šelem, medvědů, slonů, volně žijících koňovitých, lam a velbloudů, turovitých a delfinovitých. Podmínkami samotné drezúry jsou stanoveny dorozumívací prostředky chovatele, které musí být pro zvíře srozumitelné a bezbolestné. Při drezúře se vychází z přirozených vlastností zvířete a jeho schopností (Endlicher 2017).

- Zákon č. 255/2017 Sb., kterým se mění zákon č. 246/1992 Sb., na ochranu zvířat proti týrání, ve znění pozdějších předpisů (welfarový zákon)

Účelem tohoto zákona je chránit zvířata před týráním, poškozováním jejich zdraví a jejich bezdůvodným usmrcením, neboť jsou živými tvory schopnými pociťovat bolest a utrpení. Zákonem je zakázáno týrání zvířat a jakákoliv forma propagace týrání. Za propagaci týrání se mj. považuje navádění k postupům, k praktikám chovu nebo výcviku spojeno s týráním zvířete.

Zákon stanovuje, které činnosti jsou považovány za týrání zvířat, důvody usmrcení zvířete a současně upravuje ochranu zvířat při usmrcování a použití znečitlivění. Uvádí povinnosti pořadatele veřejných vystoupení se zvířaty, čímž usiluje o ochranu zvířat při takových akcích. V České republice podmínky konání veřejného vystoupení upravuje § 8 zákona č. 246/1992 Sb.

Veřejným vystoupením je provádění činností se zvířaty chovatele, které jsou přístupné veřejnosti mimo jiné za účelem podnikání. Pořadatel veřejného vystoupení se zvířaty je povinen oznámit nejméně 7 dnů před konáním vystoupení příslušné Krajské veterinární správě a příslušné obci místo a datum konání, druh a počet zvířat a identifikační osobní údaje. Pořadatel je povinen zajistit ochranu zvířat při pořádání veřejného vystoupení.

- Vyhláška č. 208/2004 Sb., o minimálních standardech pro ochranu hospodářských zvířat

Vyhláška stanoví minimální standardy pro ochranu a chov hospodářských zvířat. V první řadě uvádí obecné minimální požadavky pro hospodářská zvířata a dále se věnuje specifickým požadavkům s ohledem na druh. Minimální standardy pro ochranu koní se vztahují na koně a přiměřeně i na osly a jejich křížence. Podmínky chovu zeber a divokých oslů, jakožto volně žijících koňovitých, nalezneme v doporučení Ústřední komise pro ochranu zvířat v dokumentu s názvem Podmínky chovu savců volně žijících druhů v zajetí z roku 2006.

- Zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník, ve znění pozdějších předpisů (§ 302 - trestný čin Týrání zvířat, § 302a - trestný čin Chov zvířat v nevhodných podmínkách, § 303 - trestný čin Zanedbání péče o zvíře z nedbalosti)
- Vyhláška č. 346/2006 Sb., o stanovení bližších podmínek chovu a drezúry zvířat
- Vyhláška č. 4/2009 Sb., o ochraně zvířat při přepravě

Vyhláška navazuje na zákon č. 246/1992 Sb., na ochranu zvířat proti týrání, konkrétně na její třetí část. Vyhláška stanovuje velikost prostor pro přepravu zvířat. Úprava ochrany zvířat při transportu se liší v závislosti na účelu přepravy. Příloha vyhlášky obsahuje požadavky na velikost prostor pro přepravu zvířat, která se neuskutečňuje v souvislosti s hospodářskou činností, a pro přepravu hospodářských zvířat do vzdálenosti nejvýše 50 km nebo v rámci hospodářství. Minimální podlahová plocha na jednoho dospělého koně je 1,75 m², pro hříbata do 6 měsíců 1,40 m², pro poníky s výškou do 144 cm 1 m². Pro mladé koně od 6 měsíců do 24 měsíců věku je velikost dána délkou cesty. Při cestě do 48 hodin je minimální podlahová plocha 1,20 m² a při cestě nad 48 hodin je to 2,40 m².

- Zákon č. 302/2017 Sb., kterým se mění zákon č. 166/1999 Sb., o veterinární péči a o změně některých souvisejících zákonů (veterinární zákon), ve znění pozdějších předpisů, a některé související zákony

Povinnosti chovatelů z hlediska zdraví zvířat a jeho ochrany stanovuje veterinární zákon. Dle něhož je chovatel povinen chovat zvířata způsobem, v prostředí a podmínkách, které vyžadují jeho biologické potřeby, fyziologické funkce a zdravotní stav a takovým způsobem, který předchází poškození jejich zdraví. Je povinen sledovat zdravotní stav zvířat, poskytnout první pomoc a zajistit odbornou veterinární pomoc, a přitom poskytnout nezbytnou součinnost, aby zvíře mohlo být řádně vyšetřeno (fixace, předvedení). Podle pokynů veterinárního lékaře je povinen podávat zvířatům léčivé přípravky.

- Zákon č. 91/1996 Sb., o krmivech, ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny, ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání (živnostenský zákon), ve znění pozdějších předpisů
- Nařízení vlády č. 278/2008 Sb., o obsahových náplních jednotlivých živností, ve znění pozdějších předpisů
- Evropská dohoda o ochraně zvířat v zájmovém chovu, č. 19/2000 Sb. m. s.
- Evropská dohoda o ochraně zvířat při mezinárodní přepravě, č. 20/2000 Sb. m. s.
- NAŘÍZENÍ KOMISE (ES) č. 1739/2005 ze dne 21. října 2005, kterým se stanoví veterinární požadavky na přesun cirkusových zvířat mezi členskými státy

Nařízení komise ES č. 1739/2005 stanovuje veterinární požadavky na přesun cirkusových zvířat mezi členskými státy, z něhož vychází povinnost o zažádání registrace cirkusu a veřejného vystoupení se zvířaty na Státní veterinární správě a předložení rejstříku míst konání cirkusu a rejstřík zvířat v cirkusu.

Již zmíněný odborný poradní orgán ministra zemědělství ÚKOZ vydává k problémům ochrany zvířat vyjádření, oficiální stanovisko, názor či doporučení, jež mohou posloužit jako vodítko k řešení problémů, které přináší praxe v ochraně zvířat. Takovým doporučením je Podmínky chovu savců v cirkusech. Jedná se o dokument, kde jsou uvedené podmínky chovu koňovitých specifické právě pro jejich chov v cirkusech. Doporučení jsou na základě nových zkušeností a vědeckých poznatků novelizovány. ÚKOZ zpracoval doporučení v souladu se zákonem ČNR č. 246/1992 Sb., na ochranu zvířat proti týrání, které má sloužit především pro provozovatele cirkusů a obdobných zařízení a pro chovatele cirkusových zvířat. Tento dokument má sloužit jako metodická pomůcka pro orgány ochrany zvířat. Jsou podkladem pro orgány veterinární správy při posuzování vyžadovaného prostředí. Doporučení

o podmínkách chovu savců v cirkusovém prostředí se vztahuje na zvířata, s kterými je pravidelně pracováno v manéži a jsou pravidelně cvičena.

3.4.3 Ukončení drezury divokých zvířat v ČR

Dne 11. 9. 2020 byla v České republice schválena novela zákona č. 255/2017 Sb., na ochranu zvířat proti týrání, kterým se mění zákon č. 246/1992. Nová legislativa obsahuje zákaz klecových chovů slepic i vyšší ochranu divokých zvířat. Stanovuje zakázané činnosti s volně žijícími druhy zvířat v cirkuse, divadelním a varietním představení, filmu, televizním programu nebo podobném veřejném představení, s výjimkou výcviku nebo veřejného vystoupení loveckého dravce, sokola nebo sovy chovaných k sokolnickému využití a cílených pohybových aktivit zvířat v zoologických zahradách s platnou licencí podle zvláštního právního předpisu konaných za účelem vzdělávacím, či v zájmu zvířat. Došlo tak k rozšíření již platné legislativy o zákazu výcviku primátů, ploutvonožců, kytovců (vyjma delfínů), nosorožců, hrochů a žiraf narozených od 1. března 2004 včetně. Od 1. ledna 2022 tak nebude možná drezura nově narozených mláďat všech divokých druhů zvířat, jejich množení a dovážení ze zahraničí. Cirkusy budou moci nadále vystupovat s jedinci divokých druhů zvířat, které již vlastní. Na změně zákona se podílela organizace Svoboda zvířat, která za účelem této změny vedla kampaň Cirkusy bez zvířat. Organizace nechala od agentury Focus vypracovat průzkum veřejného mínění ze září roku 2018, aby získali představu o podpoře veřejnosti. Tento kvantitativní sociologický výzkum sbíral data v otázce názoru české populace na chov a drezuru zvířat v cirkusech. Bylo dotazováno 1012 respondentů ve věku osmnáct a více let. Ve studii se pracuje s takzvaným socioekonomickým statutem respondentů. Jedná se o mezinárodně používanou metodiku měření sociální a ekonomické pozice respondenta z hlediska vzdělání, zaměstnání, pozice v zaměstnání a vybavenost domácnosti.

Necelá pětina dotázaných se domnívala, že kvalita života zvířat v cirkusech je srovnatelná s životem ve volné přírodě (16 %). 81 % respondentů život zvířat v cirkusech za stejně hodnotný s pobýváním na svobodě nepokládala. Příznivější hodnocení kvality života cirkusových zvířat vyslovili respondenti s nejnižším sociálním statutem a členové domácností s nižšími příjmy. S chovem a drezurou volně žijících zvířat v cirkusech souhlasila necelá čtvrtina dotázaných (23 %), nesouhlas vyslovilo sedm desetin respondentů. Mají-li nesouhlasící respondenti blíže specifikovat motivy svého postoje, přiklonili se přibližně stejně často ke všem čtyřem nabídnutým důvodům (neustálý transport, nevhodné prostory, nesouhlas s drezurou, etické bariéry využívání zvířat pro zábavu). Spontánně doplnili další motivy nesouhlasu jako utrpení a týrání zvířat (11 % nesouhlasících), absence přirozených podmínek k životu, svobody (7 %). Přijetí zákona omezujícího či zakazujícího využívání zvířat v cirkusech mělo v české veřejnosti poměrně širokou podporu. 39 % respondentů podpořilo zákaz chovu a drezury volně žijících zvířat, 35 % všech zvířat. Proti přijetí zákona se stavilo 12 % dotázaných, 15 % nemělo jasný názor. Názory na přijetí zákona nebyli výrazně diferencovány podle sociodemografických charakteristik, úplný zákaz využívání zvířat v cirkusech podpořili zejména dotázaní s nejvyšším sociodemografickým statutem, studenti a osoby v domácnosti (Focus 2018).

Změnu zákona požadovali i odborníci. Prof. MVDr. Zdeněk Knotek CSc., představil Odborné stanovisko České asociace veterinárních lékařů volně žijících zvířat a zvířat zoologických zahrad (CAZWW) k problematice chovu a drezury volně žijících druhů zvířat

v cirkusech. Jako důvody ke změně legislativy uvedl, že jsou cirkusy v dnešní době mimo kulturu a poznání lidské společnosti současné Evropy. Dále vysvětlil, že cirkusy v dnešní době již funkci poznávací a vzdělávací neplní. Předvádění zvířat v cirkusech deformuje představy lidí o tom, jaké je přirozené chování volně žijících druhů zvířat, jaké jsou jejich přirozené mezidruhové reakce, přirozené reakce na přítomnost člověka a jaké výkony jsou taková zvířata schopna podat ve volné přírodě. Chov těchto zvířat by měl probíhat za účelem ochrany druhů a jejich přirozeného prostředí. Cirkusy už ze své podstaty nemohou těmto zvířatům zajistit dostatečné podmínky pro život, poskytují malé prostory a neustále se přemisťují, ignorují jejich sociální potřeby. Dalším problémem je množení mláďat, kdy se tato zvířata později dostávají do rukou soukromých chovatelů (CAZWV 2020).

MVDr. Radka Kabrhelová, bývalá veterinární inspektorka Krajské veterinární správy a členka CAZWV, na základě svých pracovních zkušeností veterinární inspektorky uvedla, že prostředí chovu zvířat v cirkusech nemůže nikdy zvířatům zajistit dostatečně velké prostory pro jejich přirozené chování a volnost pohybu a jejich výcvikem je potlačováno vrozené chování zvířat, protože jsou podrobována ke cvikům za účelem zábavy pro lidi (CAZWV 2020).

V řadě evropských zemí jsou již aktivity cirkusů s volně žijícími druhy zvířat zakázány a rovněž občanská i odborná veřejnost v České republice svůj odmítavý postoj k existenci cirkusů se zvířaty jasně vyjadřuje. Zeměmi v Evropě, které mají celostátní zákaz používání divokých zvířat v cirkusech jsou například Rakousko, Anglie, Skotsko, Wales, Chorvatsko, Lucembursko, Makedonie, Slovensko a mnoho dalších. V některých zemích Evropy platí zákaz pro všechna zvířata, jako například v Bosně a Hercegovině, Řecku, na Kypru i v Itálii. Jiné státy mají zákaz určitých druhů divokých zvířat nebo místní zákazy v městech dané země. V Belgii platí celostátní zákaz používání divokých zvířat v cirkusech, avšak papoušci a velbloudi jsou zde klasifikováni jako zvířata domácí.

3.5 Management

Koně jsou často chováni v podmínkách, které jsou pro ně velmi nepřírodní. Volně žijící koně spí přibližně 12 % ze dne, zbytek času tráví pastvou a sociálními interakcemi. Oproti tomu koně chováni člověkem mohou v extrémních případech strávit až 23 hodin denně ve stájích, bez možnosti volného pohybu či možné pastvy. Příležitosti pro sociální chování jsou tak minimalizovány. Kromě nedostatku místa chovají lidé koně tímto způsobem z bezpečnostních důvodů, protože minimalizací sociálních interakcí také minimalizují šanci, že se zvířata zraní navzájem (Endenburg 1999).

Cirkusy mají omezenou možnost zlepšení podmínek chovu, jako vytvoření větších prostor, především venkovních, obohacení životního prostředí a sociálního života. Vyšší stupeň stereotypů v cirkusech může svědčit o horších životních podmínkách. Nedostatečné dietetické podmínky, ustájení a účinky opakujících se stresových podnětů mohou vést k významným zdravotním problémům (Iossa et al. 2009). Pro správnou manipulaci s koňmi a jejich výcvik je nutná znalost teorie učení (McLean a Christensen 2017).

3.5.1 Teorie učení

Teoreticky existuje několik způsobů, jakými se lidé a zvířata učí. Zvýšené povědomí o způsobech, jakými se koně učí a o metodách zlepšování učení by mohlo výrazně zvýšit účinnost výcviku (Waran et al. 2007). Jak píše McLean a Christensen (2017) „*Všechny metody výcviku jsou spojené s určitou výhodou či úskalím, ale před jejich praktikováním je vždy důležité jim nejprve správně rozumět.*“

3.5.1.1 Habituační

V jistých situacích má pro koně význam přestat reagovat, pokud k podnětu dochází často a je vyhodnocen jako neohrožující. Zatímco je pro koně také důležité být schopen rychle reagovat na podnět, který spolehlivě předpovídá biologicky významnou situaci (Waran et al. 2007)

Habituační neboli navykání, označuje proces postupného vymizení reakce na opakující se averzní podnět. Je jedním z nejzákladnějších procesů učení. Vzhledem k množství podnětů, kterému jsou koně vystavováni, si vyvinuli schopnost, aby rozeznali podněty důležité a podněty, které mohou být ignorovány. Setrvalé přecházení před neohrožujícím podnětem je zbytečné a vysilující. Konec jsou do jisté míry schopni generalizovat habituované podněty s obdobnými podněty a v podobných situacích. Například kůň přijímá jiného jezdce v jiném prostředí. Dishabituační je vysvětlena jako obnovení dříve snížené reakce na habituovaný podnět. Nastává v takovém případě, kdy je ignorovaný podnět znovu vnímán jako ohrožující (McLean a Christensen 2017).

Senzibilizace je opakem habituační, při které se zvyšuje intenzita reakce. Je často charakterizována zesílením reakce na celek stimulů. Jeli kůň vystavován bolestivým podnětům, vykazuje zvýšenou odezvu i na jiné vzrušující podněty. V případě, kdy dojde k intenzivní reakci na averzní podnět, bude za podobných okolností kůň reagovat obdobně i na nejmenší prahové stimuly (McLean a Christensen 2017).

Metody používané k dosažení návyku jsou označovány jako desenzibilizační techniky. Je to proces, který spočívá ve vyhasnutí reakce koně na podnět, která byla nepřiměřená anebo se takovou stala na základě zkušeností. Termín systematická desenzibilizace označuje postupné přivýkání na vzrušující podnět. Je běžně používanou technikou úpravy chování ke zmírnění problémů s chováním způsobených nevhodným vzrušením. V kontrolované situaci je zvíře vystaveno nízkým úrovním vzrušujícího stimulu podle zvyšujícího se gradientu a je odměněno, když zůstává uvolněné nebo vykazuje odpovídající reakci. Ke zvýšení úrovně stimulu nedojde, dokud zvíře spolehlivě nereaguje na předchozí úroveň. Tímto způsobem si tato technika klade za cíl zvýšit prahovou hodnotu pro reakci.

Counter-conditioning znamená vyvolání nekompatibilní reakce s nežádoucí odpovědí na problematický podnět. Opakovanou asociací stimulu vyvolávajícího strach s něčím, co kůň považuje za příjemné dochází k změně emoční reakce na obávaný podnět. Nakonec by se zvíře mělo naučit, že problémový stimul je prediktorem pozitivní události (Taylor 2010). Tato technika je široce používána v kombinaci se systematickou desenzibilizací. Zajištěním toho, že preferované chování je přínosnější, se zvíře učí provádět nové chování, když je vystaveno problematickému podnětu (ISES 2018).

Overshadowing je jev, při kterém dochází k návyku na nejméně výrazný stimul, když jsou současně prezentovány dva nebo více stimulů. Současným působením více stimulů dochází k vytěsnění, kdy silnější podnět vytěsní jiný, respektive reakci na něj. Tato technika se liší od předchozích především díky používání reakce na otěže a na tlak v udidle k pohybovým odpovědím. Příkladem je požadování provedení naučeného chování jako krok zpět na tlak v udidle při navykání na averzivní podnět.

Approach conditioning je metodou, která využívá přirozenou tendenci koní zkoumat neznámé objekty v kombinaci se systematickou desenzibilitou. Jezdec nebo vodič vede koně k objektu svého strachu. Koni je umožněno zastavit, než dosáhne prahové hodnoty strachu.

Stimulus blending využívá stimulu, na který si kůň již zvykl, aby systematicky znečitlivěl koně na stimul vyvolávající strach. Mezi známým a averzivním stimulem by měla být podobnost. Ku příkladu, pokud má kůň strach z aplikace sprejem, ale je navyklí na použití hadice, tak při polevání koně hadicí se současně aplikuje sprej. Použití spreje je tak méně výrazné. Pomocný podnět lze snižovat a poté, co si kůň navykne na nový podnět, může být ukončen (McLean a Christensen 2017).

3.5.1.2 Sociální učení

K tomuto typu učení může dojít, když jedno zvíře pozoruje chování druhého. Příkladem je učení hříbete od matky o hledání a výběru potravy, tedy potravní preference. Prostřednictvím pozorování se také učí sociálnímu chování. Vědecké výsledky založené na teorii sociálního učení a řešení úloh požadované člověkem jsou zatím sporné. Nelze jednoznačně říct, že by se remonta pozorováním zkušenějšího koně naučila řešit úlohy požadované člověkem, ovšem sociální prostředí má na učení pozitivní vliv. Lze demonstrovat na exploračním chování, na které má pozitivní vliv prostředí stáda. To vyvolává pocit bezpečí a menší strach z neznámých předmětů. Na sociální učení může mít vliv vztah mezi koněm demonstrantem a pozorovatelem. Aby byl demonstrující kůň efektivním lektorem, musí být úzce příbuzný nebo alespoň dobře známý pozorujícímu koni (Waran et al. 2007).

3.5.1.3 Asociativní učení

Asociativní učení je spojení mezi podnětem a reakcemi organismu, jedná se tedy o podmiňování. Koně dobře tvoří asociace mezi dvěma pravidelně se opakujícími událostmi. Vytváření těchto asociací lze urychlit a upevnit pozitivním nebo negativním posilováním, anebo trestem. V takovém případě se jedná o operantní podmiňování. Operantní podmiňování je aktivní učení, přiněmž má chování subjektu pozitivní či negativní důsledky, které vedou ke změně pravděpodobnosti dalšího výskytu chování. Výsledkem je nové chování. Je známé také jako instrumentální učení.

Posilování zvyšuje pravděpodobnost nebo intenzitu chování. Pozitivní posílení je vysvětleno jako přidání příjemného podnětu za požadovanou odpověď. Například, když se kůň přiblíží na přivolání, je odměněn mrkví, jako odměna za odpověď. Odměna musí být žádoucí a efektivní. Kvůli antropomorfismu bývá pozitivní výztuž špatně pojata (McLean a Christensen 2017). Problém může nastat, kdy je pozitivní výztuž spolehlivě spojena s odměnou v podobě jídla (pamlsku). Může dojít k frustraci v případě, že kůň očekává odměnu v podobně pamlsku. Ta je nejen pro koně nepříjemná, ale může přerůst v agresi nebezpečnou pro člověka. Takové

chování může být nesprávně trestáno (McLean a Christensen 2017). Negativním posílením je chápáno odstranění averzivního podnětu k odměnění za požadovanou reakci. Jízda na konia trénink je do značné míry procesem negativního posilování. Například přiložení holeně aplikace napětí, dokud kůň neustoupí. S požadovanou reakcí je odstraněno napětí (ISES 2018). Odstranění napětí koně odmění za správnou odpověď, proto je načasování zásadně důležité. Tlak působící na zvíře v mnoha případech překračuje únosné úrovně nebo nemusí být správně odstraněn. Nesprávné aplikování negativní výztuže může představovat zažívání nepředvídatelných a nekontrolovatelných averzivních podnětů vedoucích ke konfliktnímu chování. Pojem konfliktní chování navrhl McLean (2010), aby zdůraznil význam správného používání negativní výztuže. Trvalé vystavení bolestivým podnětům musí mít nepříznivý vliv na duševní zdraví koně. Neschopnost předvídat nebo ovládat neúnavný tlak se musí projevit významným zhoršením mentální stability koně jako naučená bezmoc. International Society for Equitation Science (ISES), nezisková organizace, která má za cíl podněcovat výzkum v oblasti výcviku koně vztahem k welfare a zdraví koně a zlepšit vztah jezdce s koněm, doporučuje, aby:

- Negativní posilování by mělo být s minimálním použitím síly. Averzivní podněty používané k vyvolání reakce by měly být vhodné a nepřetrvávající, aby nedocházelo k habituaci a stresu.
- Při každém tréninku by se mělo dbát na uvolnění koně a délce tréninku.
- Při výcviku koně je třeba se vyhnout trestu a strachu.
- Nadměrné nebo nesprávné použití jakéhokoli averzivního podnětu u jakéhokoli koně je neodpuštělné.

Naopak trest snižuje pravděpodobnost nebo intenzitu chování. Principem pozitivního trestu je averzivní podnět k potrestání nežádoucí reakce (ISES 2018). Pozitivní trest je v jezdecké kultuře běžný za chování jako je kousání a kopání nebo odmítnutí skočit překážku. Negativní trest je méně častý. Pokud uvázaný kůň hrabe, tak odchod od něho může sloužit jako negativní potrestání chování (McLean a Christensen 2017). Aby byl trest efektivní při učení, musí být trestající stimul spojený s chováním, které má potlačit. Musí být tedy proveden velmi rychle (tj. do sekundy nebo dvou) po výskytu nežádoucího chování. I krátké prodlení mezi chováním a trestem může způsobit, že si kůň spojí trest s nesprávnou situací. Kromě toho může dojít k negativní asociaci s trestajícím, kůň se bude bát jezdce (Waran et al. 2007).

Negativní posilování lze použít ve spojení s pozitivní výztuží k údajnému zesílení účinků. Tento kombinovaný efekt je znám jako „kombinovaná výztuž“. Jídlo jako primární pozitivní posílení může dosáhnout vysoké úspěšnosti v překonávání motivace k vyhýbání se averzivním stimulům. Do určité míry je však nepravděpodobné, že by překonalo motivaci k útěku v děsivé situaci. Z takových důvodů lze tvrdit, že by negativní posílení a pozitivní trest mohl konkurovat pozitivnímu posílení a negativnímu trestu ve změně chování. Nezohledňuje však individualitu konkrétního zvířete, které může mít vliv na výsledek (McLean a Christensen 2017).

Klasické podmiňování je pasivní spojení mezi dvěma podněty. Výsledkem není nové chování, ale pouze podmíněná reakce na podmíněný podnět. Je jedním z prvních pojmů teorie učení, který byl popsán. Principem klasického podmiňování je přítomnost neutrálního stimulu (např. vizuální nebo akustický signál) a poté následuje biologicky důležitý stimul, averzivní, anebo příjemný podnět (např. jídlo). Počáteční neutrální stimul vyvolává

reakci v důsledku asociace s biologicky důležitým. Již výše zmíněný Kluge Hans je zdárným příkladem pozoruhodných schopností koně v klasickém podmiňování, kdy i prostřednictvím neúmyslných asociací mezi nesčetnými podněty, kterých si ani člověk nemusí být vědom, se koně mohou naučit i něco jiného, než je zamýšleno ((McLean a Christensen 2017). Dalším příkladem může být očekávání jídla spojené se zvukem plnění kbelíků, přičemž koně někdy udeří do dvěří přední končetinou. Hřebci, navyknutí na odběr inseminační dávky pomocí fantomu, mohou mít erekci již při příchodu na místo odběru bez stimulace říjící klisnou (Waran et al. 2007).

3.5.1.4 Teorie dominance

Dominance, alfa pozice nebo vůdcovství v sociálních skupinách koní jsou člověkem vytvořené koncepty, které by neměly tvořit základ interakcí člověka s koněm. Koně jsou společenská zvířata, která se navzájem ovlivňují hlavně na bilaterální úrovni, tj. všichni koně mají mezi sebou individuální vztah a je nepravděpodobné, že mají koncept pořadí, který zahrnuje všechny členy skupiny. Studie koňských kognitivních schopností naznačuje, že je nepravděpodobné, že by měli mentální schopnost vytvořit takový konstrukt (ISES 2017). Hierarchie koní je evidentní především při soutěži o zdroj potravy, což v kontextu s výcvikem obvykle chybí (Hartmann et al. 2017).

Altmann (1981) uvádí, že „*Vztahy dominance jsou vynález, nikoli objev. Existují v mysli a zápisníku lidského pozorovatele. Až na několik výjimek v agonistickém chování zvířat není nic, co by implikovalo schopnost takové abstrakce.*“

Koncept dominance v interakci člověka a koně vysvětluje, že nežádoucí odpovědi koně jsou snahou dosáhnout nadřazenosti nad člověkem. Proto, aby kůň získal respekt musí být člověk alfa jedincem, tedy ve vztahu dominantním a kůň submisivním. Henshall a McGreevy (2014) uvádí, že tuto myšlenku konkrétně obhajují trenéři přirozené komunikace s koňmi (natural horsemanship), ale i jiní trenéři. Přirozená komunikace naznačuje, že by kůň mohl reagovat stejným způsobem na lidské signály jako při příjmu signálů od stejného druhu, avšak významné morfologické rozdíly mezi koňmi a lidmi snižují pravděpodobnost, že koně přirozeně zareagují na lidské pokusy napodobit chování koně (Henshall a McGreevy 2014). Natural horsemanship se provádí v kruhové jízdárně. Nejdříve je kůň odehnán a přiměn k pohybu po jízdárně. V kročím do cesty koně, ho trenér může donutit změnit směr. Následující odpověď koně může být interpretována jako přijetí vedoucí role člověka. Jak uvádí McGreevy et al. (2009), i kdyby koně měli v hierarchii koncept jako „nejvyšší pozice“, je sporné, zda by zahrnovala i člověka. Pokusy ovládnout koně k dosažení kontroly často povzbuzuje a ospravedlňuje aplikaci tvrdých tréninkových metod a trestů (Hartmann et al. 2017).

ISES (2017) vydalo stanovisko k používání / zneužívání konceptu dominance při výcviku koně:

- Interakce člověka s koňmi by měla být založena na porozumění přirozenému chování koní a zvažování / porozumění jejich kognitivním schopnostem.
- Výcvik by měl být veden klidným, jasným a konzistentním způsobem v souladu s Equitation Science Training Principles, s náležitým využitím teorie a etologie učení.

- Koncept dominance, alfa pozice a vůdcovství jsou pokusy lidí popsat složitou a dynamickou sociální organizaci koní žijících v sociálních skupinách.
- Koně mezi sebou komunikují hlavně na bilaterálních úrovních, nikoli podle pořadí, které zahrnuje všechny členy skupiny.
- Při soutěžení o zdroj potravy mohou být pozice zúčastněných koní změněny, tj. přemístění dominantního a submisivního jedince. Kůň, který je přemístěn, se pak druhému vyhne. Převládajícím druhem submisivního chování, které kůň vykazuje, je vyhýbání se.
- Nesprávné přesvědčení, že osoba manipulující a trénující koně musí být v pozici alfa jedince může mít za následek vyhýbací chování koně, které je ve výcviku nežádoucí.
- Popis principu tréninku a interakce koně s člověkem v kontextu dominance ohrožuje vytvoření harmonického vztahu s koněm a může ohrozit jeho welfare.

3.5.2 Ustájení

Podmínky ustájení musí odpovídat určitým etickým a technologickým standardům k naplnění základních fyziologických, biologických a psychologických potřeb koní. Mezi něž patří dostatečný prostor, pohyb, osvětlení, krmění a vzdušnost (Dušek et al. 2011). Každá stáj musí splňovat několik kritérií bez ohledu na využití koně k práci, sportu či chovu. Nedostatky ustájení mohou mít negativní dopad na vývoj hřibů, výkonnost nebo zdraví koně (Navrátil 2007). Přirozené chování koní a jejich potřeby by měly být vzaty v úvahu při vytváření optimálních podmínek ustájení (Mills a Clarke 2007). Taková opatření mohou zajistit dobré fyzické a psychické zdraví po mnoho let (McGreevy et al. 1995).

Během své sezóny, která trvá zhruba od dubna do prosince, navštíví cirkus několik obcí, ve kterých hostuje přibližně pět až čtrnáct dní. Stěhování, stavba a příprava cirkusového zázemí probíhá jeden až dva dny před zahájením série představení. Zimování je specifickou vlastností cirkusů. V období od prosince do března zajíždí do svého zimoviště v podobě hospodářských statků. V tomto období se věnují opravám, účastní se cirkusových festivalů či připravují nový program. Zimování má i ekonomické důvody, neboť v zimních měsících stoupají náklady za vytápění cirkusových stánů a prostor se zvířaty. V zimních měsících je také celkově nižší návštěvnost představení (Kellnerová 2012).

3.5.2.1 Mikroklima stájového prostředí

Stájové prostředí má zásadní dopad na zdraví koní, což je způsobeno skutečností, že zde zůstávají většinu času. Toto prostředí je ovlivnitelné chovatelem. Dále je mikroklima významně ovlivněno počtem zvířat k ploše ustájení, technologií chovu, hygienickými opatřeními, frekvencí odstraňování hnoje, zavlažováním a v neposlední řadě ventilací (Kic 1996).

Mikroklima stájí je vytvářeno komplexním působením abiotických a biotických faktorů. Abiotické faktory jsou tvořeny fyzikálními faktory jako teplota a vlhkost vzduchu, proudění vzduchu, sluneční záření a osvětlení, barometrický tlak i hluk. Mezi abiotické faktory patří též chemické složení vzduchu, zejména s ohledem na koncentrace toxických plynů. K biotickým faktorům, nebo také biologickým, je řazeno složení vzduchu ve vztahu k pevným částicím, které jsou označovány jako prach a dále k mikrobům.

Za nejdůležitější parametry determinující mikroklima stáje jsou považovány teplota vzduchu a měrná vlhkost vzduchu. V letním období by optimálně teplota měla být mezi 20 °C a 25 °C, zatímco v zimě je přijatelné vše nad 6 °C. Teplotní rozpětí, ve kterém určitý druh nepocítuje teplo ani chlad se nazývá zóna tepelné pohody, jedinec pocítuje termický komfort. Za hranicemi zóny tepelné pohody jsou definovány dva extrémy. Pokud je teplota příliš nízká, termoregulační mechanismus jedince nebude schopen udržet stálou tělesnou teplotu a jedinec trpí zimou. Tento stav se nazývá hypotermie. Na druhé straně při vysokých teplotách nastává stav hypertermie. Dlouhodobé vystavení takovým extrémům může vést k úhynu jedince na podchlazení nebo přehřátí (Bihuncová et al. 2013).

Teplota okolí, při níž není třeba k udržování stálé tělesné teploty termoregulačních mechanismů je označována jako termoneutrální zóna. Obecně se termoneutrální zóna koní uvádí od -10 do 25 °C. Je třeba si uvědomit, že se jim daří lépe za nízkých teplot než za vysokých (Wheeler 2006). Čemuž odpovídá větší rozpětí na škále stupice Celsia odpovídající zóně chladového stresu. Oproti tomu zóna tepelného stresu má meší rozptyl.

Vlhkost vzduchu je dána obsahem vodních par, které jsou ve vzduchu sice vždy, ale v proměnlivém množství. Stájová vlhkost by se měla pohybovat mezi 60 a 80 %, maximálně však 85 % (Dušek et al. 2011). Nepříznivá je i nízká vlhkost pod 50 %. V kombinaci s vysokými teplotami způsobuje nadměrný odpar vody z dýchacích cest a porušuje ochrannou hlenovou bariéru sliznic. Vlhkost vzduchu ovlivňuje i prašnost prostředí. Ve vlhkém prostředí rychleji sedimentují na podlahu, za nižší vlhkosti naopak setrvávají prachové částice déle ve vzduchu.

Rychlost proudění vzduchu při optimálních teplotách má být do 0,3 metru za sekundu. V létě je optimální do 0,5 metru za sekundu, v zimě 0,25 metru za sekundu (Dušek et al. 2011). Význam proudění vzduchu spočívá v ochlazování kůže zvířat. Průvan je nepříznivým prouděním vzduchu jedním směrem v uzavřeném prostoru, který způsobuje ochlazování jen určité části těla. Ve stájích vzniká průvan při větrání, při příčném otevírání oken a dveří nebo při netěsnostech.

Vzduch ve stáji se vyměňuje větráním, kterým je možno regulovat vlhkost stájového vzduchu a snižovat koncentraci škodlivých plynů, obsah prachu a mikrobů na přijatelnou úroveň. Stájový vzduch obsahuje množství plynných složek, které jsou však v nepatrných koncentracích. Vyznamné z nich jsou čpavek a sirovodík, které mohou i při nízkých koncentracích působit toxicky. Maximální koncentrace škodlivin uvádí Dušek et al. (2011) oxid uhličitý 0,25 % obj., čpavek 0,0025 % obj. a sirovodík 0,001 % obj. I při dosažení maximální přípustné koncentrace není oxid uhličitý pro zvířata toxický, je však významným indikátorem větrání. Je důležité zajistit dostatečné větrání, a to i v zimě při případném poklesu teploty pod 6 °C.

3.5.2.2 Boxové ustájení

Individuální boxové ustájení je pravděpodobně nejběžnější formou ustájení koní. Umožňuje zvířeti mít svůj vlastní osobní prostor a ošetřovatelům individuální péči, jako například podávání krmných doplňků, speciálně sestavených krmných dávek pro konkrétního jedince a celkově respektuje rutinní návyky jedince. Problémem může být sociální izolace, především v boxech, kdy jsou stěny vyplněné po celé výšce. Tato konstrukce bývá odůvodněna

při nutnosti zabránit přenosu kapénkové infekce vzduchem. Alternativou je částečné použití mříží, které umožňuje určitý stupeň sociální interakce a cirkulaci vzduchu (Mills a Clarke 2007). Jak ve své práci uvádí Ruet et al. (2019) jedná se údajně o škodlivý systém z hlediska dobrých životních podmínek a může vyvolávat stereotypní chování, agresivitu vůči lidem, necitlivost vůči podnětům z prostředí a chování související se stresem. Koně v boxe tráví více času stáním a méně času krmením oproti volně žijícím koním, a to i při přístupu ad libitum. Ferální koně tráví 20 % svého času stáním a 60 % času krmením (Duncan 2005). Box tedy narušuje normální alokaci denních aktivit (Mills a Clarke 2007). Na druhou stranu systém zajišťuje příznivé mikroklimatické podmínky ve stáji (Bombik et al. 2011).

3.5.2.3 Ustájení na stáních

Koně jsou uvázáni tak, aby mohli pohodlně ležet a bezpečně vstát. Tento systém ukládá mnohem větší omezení pohybu. Zvířata jsou izolována, ale dělicí stěny obvykle nesahají ke stropu budovy. Sociální izolace proto nemusí být taková jako v mnoha boxech. Případy agresivního chování lze řídit přesunem. Takové stání může být 2-2,5 metru široké a 3 metry dlouhé. Kůň stojí kranialní části k odtoku a průchodu. Sklon by měl být minimem požadovaným pro účinný odtok, aby šlachy nebyly vystavovány napětí. V tomto systému je nevyhnutelné se ke koni přibližovat zezadu, což je běžným důvodem k obavám (Mills a Clarke 2007). Koně takto chování s krmivem ad libitum údajně stráví přibližně 65 % času krmením a 25 % stáním, což je shodnější s chováním ferálních koní. Avšak tyto koně leží méně, než v jiných systémech (Ogilvie-Graham 1994).

3.5.2.4 Volné ustájení

Koně jsou ustájeni ve skupině. Systém je nákladově efektivní a relativně nenáročný na údržbu. Aspekty zdraví jsou závislé na zdravotním stavu členů skupiny. Skupina sdílí společný prostor, což usnadňuje šíření infekčních onemocnění. Tendence použití hluboké podestýlky může zvýšit riziko nákazy. Koně se mohou volně pohybovat a interreagovat (Mills a Clarke 2007). Takto ustájení koně s krmivem ad libitum mají podobné časové rozložení aktivit jako jejich ferální protějšky. Rizikem jsou možná zranění způsobená agresí, neboť hustota osazení nemusí jedinci umožnit útěk, ústup od agonistického chování. Takové chování je pravděpodobnější u nestabilní sociální skupiny. Aby se toto riziko minimalizovalo je vhodné sdružovat koně podobného věku nebo jednotlivé kategorie koní, především matky s hříbaty, odstavená hříbata a březí klisny (Mills a Clarke 2007).

3.5.3 Přeprava

Tato kapitola se věnuje efektu transportu na welfare koní. Koně v cirkusovém prostředí jsou transportu vystavováni, jako je tomu i v jiných odvětví jejich chovu. S transportem souvisejí důležité stresory jako lidská manipulace, nucený pohyb, hluk a uzavření v prostoru pohybujícího se přívěsu (Iossa et al. 2009). Při silniční přepravě mohou zažít rozsáhle změny teplot prostředí, změny relativní vlhkosti a znečištěné ovzduší výfukovými plyny. To vše, spolu

s neznámým pohybem pod jejich končetinami, jsou faktory potencionálně naročné pro životní pohodu (Weeks et al. 2012).

Koně jsou obvykle přepravováni mnohokrát za život. Proces přepravy koní zahrnuje řadu potenciálních stresorů a existují vědecké důkazy o tom, že mnoho z nich může mít dopad na životní pohodu koně (Waran et al. 2007). Koně byli a stále jsou přepravováni po zemi (silnici a železnici), po moři i vzduchem. Každý z těchto druhů dopravy působí na koně jiným způsobem.

Základem všech dopravních předpisů v Evropě je Evropská dohoda o ochraně zvířat při mezinárodní přepravě a její revidované znění z roku 2003 (Waran et al. 2007). Dohoda obsahuje požadavky na konstrukci dopravních prostředků, prostorové podmínky, přípravu na přepravu, napájení a krmení před přepravou a během ní. Dále uvádí nutnost způsobilosti zvířete k přepravě, povinnost prohlídky zvířete veterinárním lékařem a oddělení s ohledem na druh, velikost, věk či pohlaví. Smluvní strany mohou přijmout přísnější opatření na ochranu zvířat během mezinárodní přepravy. Evropská směrnice 95/29 / ES v současné době nastiňuje minimální požadavky na přepravu koní.

3.5.3.1 Prostor

Zvířata by měla mít dostatečný prostor, možnost sklonit hlavu a svobodu přizpůsobit své držení těla. (Weeks et al. 2012). Cregier (1982) poznamenal, že koně během přepravy zaujímají určité držení těla. Přičemž se ve své studii zabývá vhodnou polohou koně při transportu. Zdali je pro koně komfortnější jízda hlavou po směru jízdy či naopak. Uvádí, že vhodnou orientací koně v přívěsu, délkou cesty a technikou řidiče je možné snížit úroveň prožívaného stresu. Efekt pozice koně při přepravě také popisuje Waran et al. (1996), kdy bylo šest koní pozorováno při jedné cestě po směru jízdy a na zpáteční cestě proti směru jízdy. Byla zaznamenávána srdeční frekvence a chování koní. Průměrná srdeční frekvence byla významně nižší, když byli koně přepravováni proti směru jízdy. Při poloze ve směru jízdy koně drželi hlavu v nepřírozeně vysoké pozici.

Nestabilní povrch v jedoucím vozidle přiměje koně stát v poloze, při které drží končetiny široce roztažené a přední končetiny jsou předkročené z obvyklé polohy pod tělem (Waran a Cuddeford 1995). Dále se Waran a Cuddeford (1995) zabývají zvýšenou srdeční frekvencí. Byl vyvozen závěr, že zvýšený srdeční tep a abnormální poloha těla zaznamenána během transportu poukazuje na přinejmenším fyzický stres, který může při dlouhých cestách způsobit úbytek hmotnosti a únavu. Zatížení je stimulující i pro zkušenější koně. Zranění během dopravy jsou relativně častá, zejména potom při skupinové přepravě, kdy dochází k míchání zvířat bez ohledu na hmotnost a pohlaví, což může vést k boji. Obvykle jsou úrazy spojovány s chybou řidiče, vnitřním vybavením nebo konstrukcí vozidla.

Většina majitelů přepravuje koně v přívěsech s odděleným stáním. Přívěsi mají zadní dveře s rampou nebo boční rampu pro vykládku. Koně obvykle stojí hlavou ve směru jízdy nebo bokem. Na základě vědeckých prací není potvrzeno utrpení koní ve spojitosti s kymácením přívěsu, přesto je ohleduplná jízda nezbytná při všech formách přepravy. Co se uvazování týče, musí být takovým způsobem, aby zvíře příliš nesvazovalo, ale současně z bezpečnostních důvodů zamezilo otočení koně při jízdě. Jak dokazuje studie Stull a Rodiek (2002) koně jsou méně stresováni, pokud nemají svázanou hlavu. Cílem této studie bylo

porovnat fyziologické reakce koní, kteří absolvují 24 hodin silničního transportu uvázání nebo s možností pohybu v uzavřených ohrádkách. Ze vzorku krve se měřilo množství sérového kortizolu, laktátu, glukózy, červených a bílých krvinek. Tato studie podporuje doporučení umožnit koním při dlouhodobé přepravě možnost volného pohybu v malých ohradách. Při pevném uvázání si koně nemohou polohovat hlavu tak, jak je pro ně pohodlné. Příliš vysoké držení hlavy při cross tying redukuje efekt výplachu, výtoku (draining) horních cest dýchacích. Držení hlavy zdravých koní ve zvýšené poloze vede k nárůstu bakteriální zátěže v tracheobronchiální sekreci (Racklyeft and Love 1990). Koně jsou stvořeni rutinní a neprospívají jim odchylky od běžné doby stravování, napájení a spánku. I když jsou během cesty přestávky, většinou při té příležitosti nepřijímají vodu ani krmění (McGreevy 2004).

3.5.3.2 Mikroklima

Dehydratace a zvýšené riziko respiračních problémů jsou běžnými výsledky dopravy a oba se zdají být související s délkou cesty, emocionálními účinky, jako je strach a s náročnými podmínkami prostředí. Důležitý je tepelný komfort a dostatečné větrání během cesty. Při dlouhých cestách je třeba dbát na přestávky a napájení koní pitnou vodou. U koně je hlavním prostředkem uvolňování tepla odpařování z kůže a a cest dýchacích. Tento proces komplikuje vysoká vlhkost prostředí. Bylo prokázáno, že vysoké teploty prostředí jsou spojeny s vysokou vlhkostí. Z čehož vyplývá, že jsou koně v uzavřených prostorech se slabou ventilací vystavováni tepelnému stresu, pokud roste teplota a vlhkost prostředí. V teplém počasí je zjevně žádoucí velkorysejší větrání, naopak v chladných podmínkách je zapotřebí v menší míře (Weeks et al. 2012).

3.5.3.3 Prevence a vhodná profylaxe

Během silniční dopravy mají koně tendenci k nekoordinovaným pohybům při snaze vybalancovat, vyrovnat změny rychlosti a směru vozidla. K poranění může dojít při situacích jako prudké brždění, odbočování a jízda přes nerovný povrch. Promyšlené řízení může riziko zranění minimalizovat. Používání ochranných obvazů, přepravních kamaší může chránit před poškozením, stejně jako čalounění a gumová výplň samotného prostoru a v neposlední řadě vhodná konstrukce podlahy, především nesmekavá, aby eliminovala riziko uklouznutí. Proškolením přepravců a monitorováním transportu lze předejít zbytečným rizikům a zvýšit tak welfare koně. Jak uvádí Weeks et al. (2012), neoptimální podmínky mohou být tolerované na cestách do tří hodin trvání. S přiměřenou přípravou na transport lze výskyt traumat a komplikací souvisejících se stresem snížit. Příklady přípravy na transport může být přivyknoutí koně k úzkým prostorům či k chůzi přes nezvyklé povrchy. Shanahan (2003) ve své studii popisuje změny fyziologických reakcí organismu koně, jako srdeční frekvence a kortizol ve slinách, jejíž cílem bylo zkrátit dobu a zmírnit stres při nakládání u koní s neochotou nastupování. Měření podstoupili i koně bez odporu k nakládání. Zvýšená srdeční frekvence byla významně vyšší u obou skupin koní. Výsledkem studie bylo zlepšení těchto hodnot koní po absolvování nonaversivního výcviku Tellington TTouch Equine Awareness Method (TTeam). Odpor koně při nakládání a neklid při vykládání je zdrojem stresu a zranění jak koní, tak lidí s koněm manipulujících. Nonaversivní trénink simulující aspekty nakládání, jako průchod úzkými prostory a chůze po neznámých površích, může u koní s anamnézou odporu účinně snížit dobu

a stres při nakládání (Shanahan 2003). TTEAM nabízí nová řešení běžných behaviorálních a fyzických problémů, pomáhá zlepšit rovnováhu, koordinaci, svobodu pohybu, celkový výkon, poslušnost, soustředění, sebevědomí, sebeovládání a zdraví. TTEAM je založen na předpokladu, že největší odpor pochází z napětí, nerovnováhy nebo nepohodlí v těle koně nebo z prostého nepochopení ze strany koně. Kone TTEAM prokazují výrazné zlepšení atletických dovedností a zvýšenou ochotu a výkonnost. Pro zvýšenou úroveň welfare při přepravě je nutná vhodná profylaxe a post transportní terapie, neboť nahromaděný stres má za účinek snížení imunitní funkce tzv. imunosuprese (Weeks et al. 2012).

4 Závěr

Ve své bakalářské práci jsem se věnovala podmínkám chovu a metodice výcviku koní v cirkusovém prostředí. Kůň domácí je domestikovaným zvířetem, s kterým nás pojí dlouhá společná historie a po celou tuto dobu jsou koně chováni pro různé účely. Od dob Římské říše mohli lidé obdivovat dovednosti a schopnosti koní při cirkusových představení například v Cirku Maximu, kde se mimo jiné konaly i vozatjské soutěže. Cirkus jakožto umělecká tvorba je známá po mnoho let a je velice úzce spjata s vývojem jezdeckví a drezury koní. Zprvu to byla právě jezdecká vystoupení, akrobacie a krasojízda, které lákaly návštěvníky na představení. Rozvoj i úpadek zájmu o tato vystoupení souvisel vždy s aktuální sociální situací společnosti. Kočovná forma života k cirkusu neodmyslitelně patří, stejně tak zvěřince, ve kterých mohli lidé vidět exotická a divoce žijící zvířata.

Formování myšlenek na zlepšení stavu welfare nejen u chovných zvířat, ale také u zvířat chovaných v cirkusech, přineslo změny v legislativě mnohých zemí. Česká republika se v roce 2020 přidala mezi země, ve kterých je zakázán chov a drezura volně žijících zvířat, a to s platností od 1. ledna 2022. Novela zákona č. 246/1992 Sb. pojednává o právním aspektu chovu a managementu zvířat, nejen v cirkusech. Vhodnost druhu pro tyto účely a stanovení vhodných životních podmínek v oblasti jeho chovu bylo tak zásadní otázkou. Z hlediska evoluce druhu lze vnímat odlišnosti v adaptaci druhů domestikovaných zvířat a zvířat volně žijících na manipulaci člověkem.

V případě koní pro cirkusová představení by měla být brána vždy v potaz biologie druhu. Welfare koně vychází z etologie volně a ferálně žijících koní. Snahou chovatele by mělo být poskytnutí podmínek nejen pro přežívání, nýbrž pro prospívání, tedy s ohledem na welfare koní. Kůň je stádovým zvířetem a sociální interakce mezi jedinci stáda tvoří značnou náplň dne. Takové chování mu často nebývá managementem chovu umožněno, a proto je možné sledovat projevy stereotypního chování, ke kterým dochází právě z důvodu nenaplněných biologických potřeb, jako jsou například také nutriční požadavky. Výživa lze hodnotit pokrytím potřeb živin, ale i dobou strávenou příjmem potravy, která je též významnou hodnotou.

Na transport koní má vliv mnoho aspektů. Prostor by měl koním poskytnout možnost zaujmout komfortní polohu. Podlaha by měla být z odolného materiálu. Při přepravě na větší vzdálenosti je nutno zajistit koním příjem vody. Důležitý je tepelný komfort a dostatečné větrání během cesty. Větrání zajistí výměnu vzduchu a při vyšších teplotách je žádoucí pro snížení teploty v prostoru. Promyšlená jízda a adekvátní řidičské schopnosti mohou předejít mnohým rizikům spojených s transportem. Samotná drezura, výcvik zvířat, tedy i koní, by vždy měl vycházet z teorie učení a znalosti jednotlivých typů učení jako je například pozitivní či negativní posilování. Při práci s koněm je nutné pochopení jeho kognitivních schopností a fyzických možností.

V případné navazující práci bych se ráda zaměřila zhodnocení a porovnání cirkusového prostředí s dalšími chovnými zařízeními.

5 Literatura

- Altmann SA. 1981. Dominance relationships: The Cheshire cat's grin? *The Behavioral and Brain Sciences*, **4.3**:430-431.
- Alves R. 2012. Relationships between fauna and people and the role of ethnozoology in animal conservation. *Ethnobiology and Conservation*. Available at <http://ethnobiococonservation.com/index.php/ebc/article/view/20/84> (accessed February 25, 2021).
- Bihuncová I, Jiskrová I, Kost'uková M, Černohorská H, Oravcová I. 2013. Stable microclimate influence on physiological attributes in horses. Mendelova Univerzita, Brno.
- Bombik E, Bombik T, Frankowska A. 2011. Evaluation of selected parameters of horse stabling environment in box-stall stables. *Acta Scientiarum Polonorum, Zootechnica* **10.4**:13-22.
- Bouissac P. 2012. Circus as multimodal discourse: Performance, meaning, and ritual. *A&A*.
- Broom DM. 1986. Indicators of poor welfare. *British Veterinary Journal* **142**:524-526
- Broom DM. 2005. Animal welfare education: Development and prospects. *Journal of Veterinary Medical Education* **32.4**: 438-441.
- CAZWV. 2020. Odborné stanovisko České asociace veterinárních lékařů volně žijících zvířat a zvířat zoologických zahrad k problematice chovu a drezúry volně žijících druhů zvířat v cirkusech. Available from <http://vedcihajizvirata.cz/> (accessed February 2021).
- Cihlár O. 2006. *Nový cirkus: s doslovem O atribuci divadlu od Jana Dvořáka*. Pražská scéna, Praha.
- Cihlár O. 2014. *Orbis cirkus: k českému novému cikrusu*. Nakladatelství Akademie múzických umění v Praze, Praha
- Clottes J. 2003. *Chauvet Cave: the art of earliest times*. University of Utah Press. Salt Lake City.
- Costa-Neto EM. 2005. Animal-based medicines: biological prospection and the sustainable use of zootherapeutic resources. *Anais da Academia Brasileira de Ciências* **77.1**: 33-43.
- Cregier SE. 1982. Reducing equine hauling stress: a review. *Journal of Equine Veterinary Science* **2.6**:186-198.
- Czycholl I, Büttner K, Klingbeil P, Krieter J. 2018. An indication of reliability of the two-level approach of the AWIN welfare assessment protocol for horses. *Animals*. DIO: 10.3390/ani8010007
- Dalla Costa E, Minero M, Lebelt D, Stucke D, Canali E, Leach MC. 2014. Development of the Horse Grimace Scale (HGS) as a pain assessment tool in horses undergoing routine castration. *PLOS ONE* DIO: 10.1371/journal.pone.0092281

- Duncan IJH. 2005. Science-based assessment of animal welfare: farm animals. *Revue scientifique et technique-Office international des epizooties* **24.2**:483-492.
- Dušek J, Misar D, Müller D, Navrátil J, Rajman J, Tluchoř V, Žlumov P. 2011. Chov koní.
- Endenburg N. 1999. Perceptions and attitudes towards horses in European societies. *Equine Veterinary Journal* **31**:38-41.
- Endlicher P. 2017. Právní aspekty chovu zvířat v cirkusech [MSc. Thesis]. Masarykova Univerzita, Brno.
- FOCUS – Marketing & Social Research. 2018. Závěrečná zpráva z kvantitativního sociologického výzkumu: Názory české populace na chov a drezúru zvířat v cirkusech. Available from <https://svobodazvirat.app.box.com/s/8xll8bmgbf3yieku66c2i9mvja2dmb91> (accessed February 2021).
- Francis DG. 1996. Equoterapia: recurso inovador para reabilitação física e mental. *Anais de Etologia* **14**:59–63.
- Gallant RA. 1981. Pitfalls of personification. *Science and Children* **19.2**:16-17.
- Gaunitz C, et al. 2018. Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses. *Science* **360**:111-114
- Harris S, Iossa G, Soulsbury CD. 2006. A review of the welfare of wild animals in circuses. Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals. London.
- Hartmann E, Christensen JW, McGreevy PD. 2017. Dominance and leadership: useful concepts in human–horse interactions?. *Journal of Equine Veterinary Science* **52**:1-9.
- Hausberger M, Gautier E, Biquand V, Lunel Ch, Jégo P. 2009. Could work be a source of behavioural disorders? A study in horses. *PLoS ONE*. DIO: 10.1371/journal.pone.0007625
- Henshall C, McGreevy PD. 2014. The role of ethology in round pen horse training – a review. *Applied Animal Behaviour Science* **155**:1–11.
- Hurn S. 2012. *Humans and Other Animals: Cross-Cultural Perspectives on Human-Animal Interactions*. PlutoPress, London.
- Iossa G, Soulsbury CD, Harris S. 2009. Are wild animals suited to a travelling circus life. *Animal Welfare* **18.2**: 129-140.
- ISES. 2017. Position statement on the use/misuse of leadership and dominance concepts in horse training. Available from <https://equitationsscience.com/> (accessed February 2021).
- ISES. 2018. Principles of learning theory in equitation. Available from <https://equitationsscience.com/> (accessed February 2021).
- Jordan H. 2014. *Orbis cirkus: příběh českého cirkusu*. Nakladatelství Akademie múzických umění v Praze, Praha.
- Kellnerová K. 2012. Český cirkus v 21. století [MSc. Thesis]. Univerzita Pardubice, Pardubice.

- Kic P. 1996. Úprava vzduchu ve stájových objektech. Ústav zemědělských a potravinářských informací, Praha.
- Kwint M. 2002. The Legitimization of the Circus in Late Georgian England. *Past & Present* **174**:72-115.
- Lavers K. 2015. Horses in Modern, New, and Contemporary Circus. *Animal Studies Journal* **4.2**:140-172.
- Levine MA. 2005. Domestication and early history of the horse. Pages 5-22 in Mills DS, McDonnell SM, editors. *The domestic horse: The origins, development and management of its behaviour*.
- Librado P, et al. 2016. The evolutionary origin and genetic makeup of domestic horses. *Genetics*, **204.2**: 423-434.
- Mallory JP. 1981. The ritual treatment of the horse in the early Kurgan tradition. *The Journal of Indo-European Studies* **9**:205-226.
- McGreevy P. 2004. *Equine behavior*. Saunders, An Imprint of Elsevier Limited. London.
- McGreevy PD, Oddie C, Burton FL, McLean AN. 2009. The horse–human dyad: Can we align horse training and handling activities with the equid social ethogram? *The Veterinary Journal* **181**:12–18.
- McLean AN, Christensen JW. 2017. The application of learning theory in horse training. *Applied Animal Behaviour Science* **190**:18-27.
- McLean AN. 2010. Conflict theory–the missing link in equestrian culture. in *Proceedings of the 6th International Equitation Science Conference*.
- Mellor DJ. 2016. Updating animal welfare thinking: Moving beyond the “Five Freedoms” towards “a Life Worth Living”. *Animals* DIO: 10.3390/ani6030021
- Mills DS, Clarke A. 2007. Housing, management and welfare. Pages 77-97 in Waran N, editor. *The welfare of horses*. Springer, Dordrecht.
- Nakladatelství Brázda, s. r. o., Praha.
- Navrátil J. 2007. *Základy chovu koní*. Ústav zemědělských a potravinářských informací, Praha
- Nyhus PJ, Tilson RL, Tomlinson JL. 2003. Dangerous animals in captivity: ex situ tiger conflict and implications for private ownership of exotic animals. *Zoo Biology* **22**: 573-586.
- Ogilvie-Graham TS. 1994. *Time Budget Studies in Stalled Horses [Thesis]*. University of Edinburgh, Edinburgh.
- Outram AK, Stear NA, Bendrey R, Olsen S, Kasparov A, Zaibert V, Thorpe N, Evershed RP. 2009. The Earliest Horse Harnessing and Milking. *Science* **323**:1332-1335.
- Painter V. 2018. *The Old Versus The New Equestrian Circus: Demonstrating And Promoting Equine Welfare [MSc. Thesis]*. Illinois State University, Illinois.
- Piggott S. 1992. *Wagon, Chariot and Carriage: symbol and status in the history of transport*. Thames and Hudson. London.

- Price EO. 1984. Behavioral Aspects of Animal Domestication. *The Quarterly Review of Biology* **59.1**:1-32.
- Půlpánová L. 2012. Komparace vybraných evropských jezdeckých škol a systém jezdeckého vzdělávání v ČR [MSc. Thesis]. Univerzita Karlova, Praha.
- Racklyeft DJ, Love DN. 1990. Influence of head posture on the respiratory tract of healthy horses. *Australian veterinary journal* **67.1**:402-405.
- Reitz EJ, Wing ES. 2008. *Zooarchaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ruet A, Lemarchand J, Parias C, Mach N, Moisan MP, Foury A, Briant Ch, Lansade L. 2019. Housing horses in individual boxes is a challenge with regard to welfare. *Animals* **9.9**:621.
- Shanahan S. 2003. Trailer Loading Stress in Horses: Behavioral and Physiological Effects of Nonaversive Training (TTEAM), *Journal of Applied Animal Welfare Science* **6.4**:263-274.
- Smil V. 2000. Horse power. *Nature*. Available from <https://www.nature.com/> (accessed January 2021).
- Stull, CL, Rodiek AV. 2002. Effects of cross-tying horses during 24 h of road transport. *Equine veterinary journal* **34.6**: 550-555.
- Taylor K. 2010. Counter-conditioning. Pages 145 in Mills DS, Marchant-Forde JN, McGreevy PD, Morton DB, Nicol C, Phillips CJC, Sandøe P, Swaisgood RR, editors. *The encyclopedia of applied animal behaviour and welfare*. CAB International, UK.
- Varinlioğlu G. 1998. The legacy of the hippodrome at Constantinople [PhD Thesis]. Bilkent University, Ankara.
- Waran N, Leadon D, Friend T. 2007. The effects of transportation on the welfare of horses. Pages 125-150 in Waran N, editor. *The welfare of horses*. Springer, Dordrecht.
- Waran N, McGreevy P, Casey RA. 2007. Training methods and horse welfare. Pages 151-180 in Waran N, editor. *The welfare of horses*. Springer, Dordrecht.
- Waran NK, Cuddeford D. 1995. Effects of loading and transport on the heart rate and behaviour of horses. *Applied Animal Behaviour Science* **43.2**: 71-81.
- Waran NK, Robertson V, Cuddeford D, Kokoszko A, Marlin DJ. 1996. Effects of transporting horses facing either forwards or backwards on their behaviour and heart rate. *Veterinary record* **139**: 7-11.
- Weeks CA, McGreevy P, Waran NK. 2012. Welfare issues related to transport and handling of both trained and unhandled horses and ponies. *Equine Veterinary Education* **24.8**: 423-430.
- Wheeler EF. 2006. *Horse Stable and Riding Arena Design*. Blackwell Publishing, USA.
- Wynne CDL. 2007. What are animals? Why anthropomorphism is still not a scientific approach to behavior. *Comparative Cognition & Behavior Reviews* **2**:125-135.